

ERDÉLYI MÚZEUM

X. kötet.

1893.

V—VI. füzet.

Horatius „Ars poëtica“-ja.

I. Jubiláris gondolatok.

Az egymást érő jubileumok korában engem is kísértének jubiláris gondolatok. Ötven éve mult: 1842-ben adta ki a *Kisfaludy-Társaság* „Evlapjai“-nak III. kötetében Aristoteles költészettanát, Horatius levelét a Pisókhoz és Longinosnak a „Fenségesről“ cz. értekezését. E társaság mintegy programot jelölt meg ez örökbecsű műveknek magyar fordításban eszközölt kiadása által; mintegy intést, útmutatást akart adni az erősen fölsarjadzó költői nemzedéknek, mintegy figyelmeztetést arra, hogy tartalmas gondolatok nélkül a költészet „csengő ércz és pengő czimbalom.“ Ma, ötven év multán: a kifejlett, mondhatni nagy arányokat öltött és sok felé ágazó irodalom korában, más ízlés-áramlatok kellős közepette . . . mintha a feledés homályába veszne e korszak, melyben a költészet iskolája még szigorú, nehéz leczkéket adott a tehetségeknek.

Sudavit et alsit ¹⁾

Abstinuit venere et vino; qui Pythia cantat
Tibicen, didicit prius extimuitque magistrum.

Ma, midőn az Akadémia szószékéről, tehát a magyar tudomány és irodalom trónusáról hangozott el az ige, hogy a költői tehetség függetlenül önmaga szab magának szabályt és csak egy hatalmat ismer el, egy kritikát, melytől nincs fölebbezés: és e hatalom a nagy közönség csalhatatlan, ösztönszerű ízlése: Horatius *Ars poëtica*-ja anakhronismusnak is beillik. Az az erős védelem, melyben bizonyos örök érvényű eszthetikai elveket részesít, az a meleg lelkesedés, melylyel

¹⁾ Izzada, fázék,
Övta magát bortól, szerelemtől; a ki sipot fú
Pythia játékin, tanuló volt s rettege mestert.

a görög mestereket ajánlja, hogy éjjel-nappal forgassák az írók; az a hatalmas meggyőződés, melylyel a *természeti tehetségnek* (natura) a művészet törvényeinek beható tanulmányozásával való föltétlen egyesítését hirdeti; az a harag, nemesb lángolás, melylyel az archaistikus római irodalmi áramlat ellenében az egyetemes, eszményi irányú hellen irodalmat védelmezi, mai nemzeti irodalmunk korában kozmopolitismus színében tűnhetik föl. A festészet, a szobrászat a plastikai szép formák gazdag múzeumainak ismeri el az antik műemlékeket tartalmazó gyűjteményeket; de a költőknek, mint nemzeti geniusz hivatott szószólóinak, ihletett prófétáinak mi közök ez idegen kultúrához?

Távol legyen tőlem e kérdés vitatása; különben is egészen más irányba terelnek az én jubilaris gondolataim. Azt az örökbecsű levelet olvastam ismét; az ó-kori eszthetikai irodalom hasonrangu termékeivel egybevettem, Boileau l' *art poétique*-jének bámulatos viszhangjában (mert csak viszhang: az eredeti *Ars poetica* viszhangja), gyönyörködtem és, távol minden célzástól, tisztán tudományos álláspontról foglalkozom e remek művel. És hogy ezzel foglalkozzam, okot rá közvetetlen tudományos érdek szolgáltat.

Ribbeck Ottó római irodalom történetében, mely *Csiky Gergely* fordításában 1891-ben jelent meg és közkézben forog, fentartja és így a nagyobb művelt közönség közt is terjeszti azt a vélelmét, hogy a Píszókhoz írott levél nem felel meg annak a műnek, a minek szánva van: nem felel meg egy dramaturgiáról írott tanköltemény céljának. Okát abban találja, mert a szöveg nem maradt ránk az eredeti formában. Nehogy annak a gyanúnak tegyem ki magamat, hogy túlzok, álljon itt Ribbeck véleménye, melyben összefoglalja az *Ars Poetica*-ról alkotott nézeteit.

„Az összefüggés nagy zavara az áthagyományozott vers sorozatban épen nem menthető azzal, hogy a levél stilusban lazább a gondolatfűzés, mert az átmenetek, melyeknek ily *vad* ide-oda ugrálását közvetítniök kellene, *teljesen* hiányzanak és a *művészi szándokot* nem lehet kimutatni. Ha ellenben föl vesszük, hogy a költő hagyatékában össze-visszahányt vers-csoportok voltak találhatóak, melyeket aztán e *véletlen* sorozatban írtak le és hoztak nyilvánosságra, úgy sikerül *át-helyezések* által, bár kényelmesen, de *ésszerű* rendben haladó egészet nyerni.“ (II, 204—205.)

Hogy a Ribbeck-idézeteken egyvégtiben átessenem, álljanak még itt a következő mélyreható, mondhatni gyökeres jelentőségű észrevételei :

„Az egésznek tulajdonképi központját, mint illő és szokásos, a *dráma* terjedelmes tana képezi.“

„El kell ismerni, hogy a nekünk hozzáférhető források egészben véve *ugyanazon* állományt nyujtják és hogy az egyes részekért az első századok tanui is jót állanak.“ Ez utóbbi gondolatot, melyre Ribbecket az igazság kérlelhetetlen ereje kényszeríté, mely a Horatius műveinek egészséges és aránylag szolid hagyományát ismeri el, mely a Keller-Holder-féle kiadás teljesnek mondható bizonyítékainak alapján a valódi tényállást állapítja meg — ugyanaz a Ribbeck vallja, a ki 1869-ben (Des Q. Hor. Fl. Episteln und Buch von der Dichtkunst Berlin 1869. cz. művében) szórul-szóra így nyilatkozott :

„Egyelőre nézzünk szét, hogy vajjon ez ars poëtica törmelékében (Schutthaufen) találunk-e egy vagy több töredéket, melyek egyetemes jellegüknél fogva alkalmasok a bevezetést, melyben vagyunk, kiegészíteni.“ És végre is hajtja a szétszórt romok közt a keresgélést és áthelyezés, kihagyás, összébbvonás útján teremt egy ars poëticat, melynek van egy általános jellemü bevezetése a költészetről, a költői leleményről, a nyelvről és e bevezetés után egy lehetően kerekded formát öltött tanköltemény következik, mely dramaturgiát tartalmaz.

A ki egybeveti Ribbeck f. i. művében kiadott A. P.-t a rendíthetetlen hagyományon nyugvó szöveggel, jelentékeny áthelyezések által teljesen megváltozott A. P.-t talál.

Az A. P. kisebb terjedelmü : 432 vers, míg az igazi 476.

Az első 72 sor nála leolvad 69 sorra, 3 vers kihagyása útján. Ezután következik 408—418; ezután 295—308; ezután 153—177; ezután 309—322. Visszatér a 86. versre. A 73—85 verseket Epist. II. 1. 102 után veti. Ez utóbbi levél nála 290 sor, 270 helyett; mert ide csatolja a 125 sor után az A. P. 391—407. sorait. Ez áthelyezések útján egészen más alakot ölt az A. P. Csodálatos! A szöveg-történet eldöntött kérdése sem rendíté meg Ribbeck merész vélelmikédvét.

Én egy valódi nagy költő hosszú és változatos irodalmi küzdelmei közt kiforrt művének nézem a Pisókhhoz írt levelet.

A római irodalomban összetűzött irodalmi irányok az ízlés oly

érdekes tényeit, az esztetikai elvek, örökbecsű igazságok oly gazdag anyagát hozták forrongásba, a csata jelszók annyira emlékeztetnek minden irodalom küzdelmes fejlődésében föl-fölkapott jelszavakra, hogy a tudományos érdek mellett némiképp aktuális érdekű foglalkozás a Pisókhoz írott levelet ismét át meg átolvasni.

„Nocturna versate manu, versate diurna.“

II.

Először is kilépek nyíltan, őszintén! Az A. P., melyet tartalmánál fogva neveztek el csakhamar e névvel: egyszerűen költői levél és ép ez adja meg valódi költői értékét. Mert a tanköltészet, mint ilyen, kétes értékű, amphibialis jellegű. A költészet forrása a hangulat, az egyéni meghatottság. A mi e forrásból ered, az ihlet csókjától ihletett ajkról áradó vers költemény, különben marad „mértékre szedett“ — próza. Lucretius költeményének tárgya: az atomtanban csúcsonló epikureista természetnézet és mégis valódi költemény, lángeszű alkotás, mert a hangulat: harc a babona ellen, megnyugvás az örök megsemmisülésben és fájó panasz e földi élet fölött, mely egy száműzött életére emlékeztet — *költői*.

Horatius levelének is hangulat adja meg szárnyalását és ép e szárnyalás nem engedi, hogy az u. n. tanköltészet „*kötött marsrutá*“-ját kövesse.

Ha sikerül bebizonyítanom, hogy Horatius levelének oly lélektani mozzanatok adtak életet, melyek költői meghatottságra vihetők vissza: a hagyományos szöveg szoliditása, a „testimonia veterum“ rendkívül számos tanúságtétele mellett: a valódi költői műalkotás követelményei alapján is bebizonyítom, hogy a Pisók-hoz írt levél mintaszerű költői levél és így nem csak érintkezik a valódi költészet birodalmával, de annak legkiesebb, legkellemesebb vidékén is a legszebb pontok egyike.

* * *

A költő hangulata.

„Hát mind verset, mind más tréfát félreteendek“ (Ep. I. 1, 10)¹⁾
Róma koszorús költője intézi e szavakat Maecenashoz. Az ünnepelt

¹⁾ Horátz levelei a költészettannal. Márki József tdr. Budapest, 1884. 2 l.

költő, az irigyek, a dicsvágyók czéltáblája, a szellemi élet központjából, az irodalmi küzdelmek köréből, hol az ékesszólás komoly harcza helyett a csarnokok és fürdők versezetek, históriák recitációitól valának hangosak; a felharsanó taps jutalmáért esengektől valának kezesettek, visszavonul sabinumi jószágára és az *élet numerusát* tanulja. Az akkori bölcsélet által fölvetett kérdéseket vitat meg: mi tesz valóban boldoggá? Az erény füzi-e egybe a barátokat, vagy az önérdek? Ludicrum-nak tűnik föl előtte eddigi hevülése, nagyravágyása, neme-sebb ábrándja . . . jobban érzi magát a szántás-vetés csöndes foglalkozása közben, kedélyesen veszi, ha nevelik a szellem emberét a mint a gazdaság prózai teendőivel foglalkozik:

„Sziklát

És röögök hányván, nevetik szomszédaim.“ (Ep. I. 14, 39.)¹⁾

Meg van elégedve, nem kíván többet, mint a mennyit Maecenas neki megadott. Mert a sabinumi jószág megadta neki azt a nyugalmat, hogy az emberek leselkedéseitől, a tehetségtelen ambíciók rágalmazásaitól, a tolakodó szemérmertlenségtől, az udvari léghözveszélyeitől menekülhet: benső függetlenségét megőrizheti.

O rus quando te aspiciam: Nem hiába tör fel e sohaj ajkairól. Itt az ő bizalmaskodó rabszolgai körében, a tiszta tűzhely körül elfogyaszthatja az egyszerű lakomát és szabadon bírja — habár menten a pessimismus fanyarságától — *ridendo dicere verum*. Seneca azt kívánja egy értelmes ajándékozótól, hogy a maga helyén és a maga idejében adja ajándékát: Maecenas épen jokor adta Sabinumát, hogy megmentse Horatiust a befolyásos állásával járó kellemetlenségektől. Ettől idegenkedett az ő szerény cínérzete, független lelkülete, mely irtózott attól, hogy valamit elveszítsen szabadságából. Jól esett a Sabinum erdőkoszoruzta hegyoldalán elmondania: „*élek és uralkodom*.“ És valóban a *helyzet-ironia* egy neme jellemzi költőnk társadalmi állását. Ő, a szegény rabszolgák sarja, szerencséje folytán oda emelkedik, hogy Augustus mindenható miniszterének, Maecenasnak meghitt barátja, asztaltársa lesz, kinek társaságát Augustus több ízben tüntetve keresi és csalogatja a *parasitica mensa*-tól, a *regia mensa*-hoz (*Vita Horatii*); fölemelkedik oda, hogy udvari költő lesz, kegyencz, kinek állását, befolyását száz meg száz irigyli; kinek Maecenashoz

¹⁾ Márki J. fordításában.

való viszonya később is a nagy tehetségek nagyravágyó álmaként száll az utókorra: e Horatius visszavonul magányba; egy-egy levélben, olykor-olykor tett berándulás alkalmával érintkezik Rómával és Róma köreivel.

Nem áll szembe a nagyokkal, de félrevonul tőlük, nem keresi, sőt megveti a népszerűséget, az utcai hírnevet, hiszen még a recitációkra sem bírják megnyerni: maradt Maecenas hálás, szerető barátja: de e barátságánál ő az, ki ajándékoz és Maecenas a lekötelezett fél. Mihelyt a *cliens* állást juttatja eszébe bármi, legyen az Maecenas valamely rossz órájában tett észrevétele: érezteti a hallgatóságos szerződés áthágóját, hogy ő függetlenségét nem adja semmiért. Mellőzve Carm. III, 29, 53 és Epod I, 31-ben olvasható nyilatkozatait, melyekben megelégedését, a *hozomány nélkül kedves szegénységét* emeli ki, a faluról mind nyomatékosabban a városba hívogató, majdnem berendelő Maecenasnak sértett önérzettel vágja szemébe:

Mert engem te nem úgy halmoztál, mint a hogy egykor
A kalaber tukmált az utasra gyümölcsöt: „egyék hát“ —
„Untig elég“; — no vegyen! — „szépen köszönöm“, — „no tehát a
Kis gyerekek számára vigyen haza.“ — „Annyiba vészem,
Mintha tele zsebbel távoznám.“ — „Ám, hiszen, a mint
Tetszik, azonban a mit hagy, ugyis csak a sőre hízik rajt.“

(Ep. I, 7, 14 és köv. Csálomjai.)

Ki nem érzi az ironia fájó és mégis gyöngéd vágását?

Megerősíti e hangulat kitörését a *Menas*-ról felhozott adoma, kit Marcius Philippus egyszerű szatócsból parasitává, majd földművessé tesz, de ez sok kárt szenvedvén gazdaságában, lóra kap, Philippus sátorához hajt és betörvén hozzá, így fakad ki:

Én nyomorú vagyok és kérlek védisteneidre,
S a mi előtted szent, mindenre: ragadj ki e szörnyű
Helyzetből, s tedd, hogy legyek azzá újra, mi voltam.

(U. o. 93 és köv.)

és e levél tanulságát fejezi ki annak utolsó verse.

S fő, hogy a mértéket kiki kellően szabja magához. És mi e *modulus, pes*, melylyel Horatiust tartozik mérni magas pártfogója? *Egy független szellem mértéke*. Ő egyben érzett örök lekötelezettséget, ő egyetlen érzelem által volt Maecenasnak adója, az által az érzés által, mely vele *eyyenlővé* tette, mert a vagyon és állás távolságát

pótolta a szellem és a szeretni tudó szív nemessége. Ez érzés a valódi barátság érzelme, melyet oly megható alakban fejez ki Carm. II, 17 . . . Nem lesz ő egész ember többé, ha Maecenast elveszti: egy nap fogja mindkettőjüket sírba dönteni. E szeretet, mely az Esquilinus hegyén neki Maecenas oldalán nyitott sírt, mely évszázakon keresztül összeköté a két barátot.

„Ha Augustus kegyesen lobbantja szemére (Vita H.), hogy költőnk kerüli vele a szorosb összeköttetést: ne apud posteros infame sit, quod videaris familiaris mihi fuisse“ . . . a költő önértetét kell-e még bizonyítékokkal támogatni? Az adulatio híres vádját nem vonom értekezésem körébe. Lessing, e merész, e valóban szabad szellem, ki a francia ízlés rabigáit tördelé szét Németországon, védi Horatiust és kifejezi boszankodását Horatius ellenségei ellen, kiknek nem lévén tehetségükben megtámadni Horatius szellemi erejét, a gyenge oldalt remélték föltalálni erkölcsi életében és megtámadták függetlenségét, erkölcsi életének tisztaságát. Ez utóbbira nézve elég felhoznunk Horatius nemes őszinteségét, melylyel hibáit bevallja. Eldobva az „erényhős“-ök képmutatását, önmaga gyengéit teszi nevetség tárgyává, de kimutatja leveleiben az utat, melyen előrehaladva kedélye nyugalmát, szenvedélyeinek fékezése, önbírálat gyakorlása útján teremté meg; kijelenti:

„Nec lusisse pudet, sed non intercidere ludum.“

Az első vád elhárítását már annyian, oly sok oldalról vett bizonyítékokkal utasíták vissza, hogy itt azzal nem foglalkozom. Ezt az ő általa megkövetelt „*operis lex*“ sem engedné. Más az én feladatom, más az én czélom.

Azt a hangulatot kutatom, mely őt a magányból kiragadta, az irodalmi küzdő homokra sodorta; az A. P. erőteljes hangját, harczias jellemét kell megmagyaráznom.

Magányba hatalmas lelki mozzanatok ereje kényszeríté. Igen, mert ő, kinél az értelem volt túlsúlyban, nem érzett a természethez oly eszményi, benső vonzalmat, mint Vergilius, de a nagy világban szenvedett csalódásai tárták föl előtte az örökké igaz természet szépségeit. Jellemzően mondja Bullatiusról (Ep. I, 11, 9.), hogy elrejtőzött egy vidéki községbe, hogy elfeledje a világot és őt is elfeledjék (illic vivere vellem Oblitusque meorum obliviscendusque et illis, Nep-

tunum procul e terra spectare furem). Elmenekszik ő is a természetbe; *quia naturam mutare pecunia nescit*.

Nem vágyott Rómába.

Én legalább nem változom, és Rómába ha késznek
Menni gyülölt ügyeim, nem-e búsan távozom innen?

Ep. I, 14, 16—17. *Csalomjai*.

Ha összes vágya az emelkedés lett volna, mikor czélt ért: miért került az ünnepeltetés zajos helyeit? A recitatort piócának tartja, ki ha egyszer megcsípi az embert, el nem hagyja, míg vérrel agyon nem szívja magát (A. P. 476). Elfordul a szellem nyeglétől,

Most mindez megszűnt, s könnyelmű hevében írás-düh
Szállta meg a tömeget, s gyerek és komoly, összevegyült vén
Lombkoszorúzottan, verselvén, költi ebédjét.

(Csalomjai) Ep. II, 1, 108 és köv.

kerüli a léha, dicsvágyó csoportot, mely az udvar körül röpkedett, kerüli a fecsegőket, a rágalmazókat. A szatirákban kigúnyolt vétkek és bűnök nem hívták ki erélyét; de sőt inkább komolylyá tevék és ha szatiráiban a bűnöket akarta gúny által irtoztatni, epistoláiban hirdeti az önmagába szálló erényt, mely függetlenséget teremt, mit el nem rabolhat a szerencse szeszélye. Egy élet viharai, csalódásai után a természet csöndes ölébe tér és a bölcslemben keresi ama nagy igazságokat, melyek az élet magasztos vezérelveivé lehetnek.

Nem talál az elvesztett évekért kárpozlást.

A kor zsákmányát megveszi rajtunk,
És miután a gyönyör, szerelem, bor, tréfa, övé lett,
Végre a lanttól is megfoszt. (Ep. II, 2, 55 és köv. Cs.)

Nem, sem a hatalom élvezetében, sem rangban, befolyásban.

Egy horgonyt vet ki egyetlen szilárd pontra: az ethikai erő szétrombolhatatlan voltát hiszi és vallja. Feledhetetlen és a meggyőződés mély meghatottsága lengi át az első könyv 16-ik levelét.

A ki félelmek közt él, rab, nem szabad ember. (i. h. 66 r.)

E levél vége megragadóan használja föl Euripides *Bacchae* cz. drámájának egy jelenetét, melyben Pentheus fenyegeti Dionysost. És e jelenetet mély bölcselmi szellemben alkalmazza:

A bölcs és az igaz nem fél így szólni: Pentheus,
Theba királya, mi az, mit tűrnöm büntetlenül kell?

— Elveszem vagyoned. — „Tudniillik a földem, a marhám,
Bútoraim s pénzem? tessék!“ — Lábadra, kezedre
Békót tétetek, és börtön fenekére taszítlak.
„Széttöri e békót a mikor kívánom, az isten.“
Értsd, hogy: *halni tud*, és a halál bajainkban a végpont. (Cs.)

Sajnálom, hogy a *Mors ultima rerum* Csalomjainál oly felszínes tartalommal zsugorodik össze.

Erős, mély lelki sebek ellen talált gyógyító balzsamot a természet kebelén és a bölcsészek vigasztalásában.

Az a kor, mely lantját ihleti, eltűnt. Egy kort ostorozott szatiráiban, mely köztársasági erények nélkül köztársasági emlékeken ké, ródzott, tehetetlenül szárnyalni akart; egy más korszak: az átalakult. a bölcsésé tisztult Augustus által létesített jólét, világhatalmi tekintély, az ancile régi fénye, a római név becsülete, a márványból épült Róma, a műveltség pazar fénye, a szellemi élet bőven buzgó forrásai, melyeket a könyvtár udvarán a Danaidák jelképes szobor-csoportja fejezett ki, ihleték lantját a fenszárnyaló ódák zengésére. Az illusio, melyben Augustus uralmát látta: nem a Montesquieu *tyran rusé* kép-mutatását, de Róma világhatalmi állásának erőskezű, fenséges képviselőjét . . . őt is elragadta. De józan természete nem soká engedi, hogy a szellemi metropolis fénye, ragyogása mögött a római társadalom silány ürességét, az erkölcsi léhaság hivalkodását, a negélyezés kapaszkodását meg ne lássa.

Az ódai szárnyalás szárnya megszegik. Mikor a szellemi harc léha, üres lett; mikor az ízlés negélybe csapott át, az írói pálya kenyérhajhászat, a küzdelem a *vatum irritabile genus* egymás elleni kaján leselkedésévé fajult: Horatius nemes méltósággal visszavonul és előkelő barátait mélyebb tanulmányairól értesíti és azokat a kiforrott tanokat hirdeti, melyek leveleit a gondolatok gazdag tárházává teszik

Nem a dicsőség aranjujezi szép napjait élvezi. Hazamegy az egyszerű magányba, hol csacska rabszolgáival fogyasztja a szalonnás babot. De itt sem pihenhetett. Ujra kilépett irodalmi leveleivel.

Kilépett, hogy az alattomosan megtámadott új ízlést megvédje. Mert hiszen a kik ez ízlést támadták meg, megtámadták élte legszebb ábrándját, hogy a görög szellemmel telített római erő az irodalom arany korszakát hozza létre.

A *második* könyv három levele Horatius ez utolsó küzdelmének

emléke; a ki e küzdelmet behatóan méltatja, az a kulcsot adja meg Horatius írói egyéniségéhez, költői pályájához. Az *ars poetica* a római költészet legértékesebb maradványa, melynek hevét, ihletét a költő lelkében föltámadó újabb harczi kedv adja meg.

III.

Mint Akhillest a görög hajók tűzvésze rábírtá, hogy magányát odahagyva, megjelenjék az ellentábor előtt, úgy hogy félelmetes alakja megdöbbsenté a trójaiakat: úgy jelent meg Horatius az irodalmi ízlés támadóival szemben, mikor ezeknek támadása, mindazt elpusztítással fenyegette, mit egy negyed évszáz teremtett.

Horatius nem hiába dicsekedett, hogy

Quae Tibur aquae fertile praefluunt
Et spissae nemorum comae
Fingent Aeolio carmine nobilem. (Corm. IV, 3.)

mert ő csakugyan lesbosi lant húrjait pendíté meg.

Ő büszke arra, hogy

ex humili potens
Princeps Aeolium carmen ad Italos
Deduxisse modos (Carm. III, 30.)

Határozott irodalmi irányt követett.

Ez irányt kifejezi Epist. II, 1, 156 és köv. soraiban:

Vad győzőjét meghódítá Graecia azzal,
Hogy behozá parlag Latiumba művészete báját,
A szörnyű saturnius így pusztult ki s a barbár
Nyelv s ízlés nemesült; ámbár még mind az időtől
Némi parasztosság szaga érzik rajta maiglan. (Cs.)

Csalomjai fordításában elvész a jelentős *Munditiae* kifejezés. E *munditiae* űzte el a darabos, formátlan saturnius mértékben írott verseket. E *munditiae* fogalmába foglalja össze a görög formát, görög ízlést, melynek védelmére írta a *második* könyv irodalmi leveleit, mely levelekhez lehet még számítani Epist. I, 19. Sat. I, 4. 10. és II. 1, melyeket a *sermo* közös neve alá fogva *irodalmi sermok*-nak mondhatunk. Ezek közül igen éles támadást intéz Sat. I, 10-ben ellenségei, rágalmazói ellen, kik hogy Horatiust érzékenyen meghurczolják, Luciliusról tett nyilatkozatát, melyben egy kissé *lutulentus*-nak (tisztátalan ízlésűnek) mondá, Horatius ellen fordíták és önhittsége, kér-

kedésre, kenyér-irigységre magyarították szavait. Ekkor támad a Sat. I, 10. és Sat. II. 1-ben, de csak a védelem szempontjából.

E szatírák kelte és amaz epistolák kelte közt, melyek az *A. P.*-val egy ívásuak, 17 év forgott le. És Horatius újra sikra kel; de már kiforrott, nyugodt hang, a megközelíthetetlen tekintély szerény, de ön-érzetes hangja jellemzi azon leveleit, melyeket az arkhaisztikus ízlés tehetségtelen képviselői ellen intéz.

Weichert ¹⁾ Horatius elkéseredésére viszi vissza az ő újabb támadását. A Venusinus sikerei pihenni nem hagytak egy Pantiliust, Demetriust, Fanniust, Hermogenes Tigellinust. Nem vetettek meg semmi eszközt, csak hogy Horatiust kisebbsítsék. Ez egyének ellen Horatius fölháborodása az I. 10. satirájában nyilvánul.

Mit? Felvegyem-e a poloska ~

Pántil csipésit? Demeter bőszerétegetésit

Távollétemben? Vagy hogy mardosni nem áttal

Ennius, Hermogenes asztalvendége, a jámbor? (76 és köv.)

(Dr. Barna Ignác)

Ugyane szatírában kijelenti, hogy a *comoedia antiqua* képviselőitől kellene ez íróknak tanulniok.

Kiket soha nem lapozott át,

A deli Hermogenes, sem az a majom-arcz, ki Catullus

S Calvus utánzásán kívül nem képes egyébre. (U. o. 15 és köv.)

E passusban rámutat a könnyed, epigrammatikus költészet, a zengzetes semmiségek (*nugae canorae*) költőivel szemben a görög költészet dúsan fakadó forrásaira. Görög ízlés iskolájába járt barátaival együtt, kiket ugyane szatírában felsorol. Annyira kedveli a görög költőket, hogy görög verseket is írt. Quirinus jelent meg álmában és ő tartá vissza a görög versírástól.

„Nem hordnád botorabbul a fát a sűrű vadonba.“ (31—34.) Ezután hág a római költés parnassusára. Ott látja Furiust, a dagályost, ott Fundaniust, a vígjátékíró, Asinius Polliot, a tragikust, Variust, Vergiliust, ki akkor meg a *Bukolicát* és *Georgicont* írta: Vergiliusnak bájít a mezők Múzsái adának. (45 = 42 Barna.) Ott Varro Atacinust, ott Valgius Rufust, a *Viscusokat*, *Messalat*, *Bibulust*, *Serviust*, *Furniust*. Ezek sorakoztak az előttük még vagy általánosságban lebegő görög ízlés

¹⁾ De obtrectatoribus Horatii. (Poët. Latinorum Reliquiae VII.)

táborába. Így tér Horatius a dal mezejére. Így megy át az ódák I. II. könyvében a tanulmány, lassu küzdelem, a nyelv-csiszolás és újítgatás nehéz tusáin keresztül, hogy aztán az actiumi csata nagy fordulata után, mely Rómának Augustust adta, a római irodalom legnagyobb lyrikusává váljék. A babér illet a költő homlokára, mert igazán *meritis quaesita* volt e laurus. Ezután vonult vissza. Weickert azt hiszi, hogy ellenségeinek erőre kapása, mind kihívóbbá fajult magatartása ingerelte föl újabb tusára. Weickert szavai a következők: „Mindazt, mit Horatius e tárgyról akár szatiráiban, akár leveleiben írt, azt véleményem szerint senki más ellen, mint roszakaró gáncsolói ellen intézte.“

Weickert e nézetét ügyesen czáfolja meg és helyesen mutat Horatius föllépésének nagyobb súlyára, messzebb terjedő jelentőségére Lutsch Ottó egy programm-értekezésben. Az értekezés czíme: *Einige Bemerkungen über Veranlassung und Zweck der Urtheile des Horaz über die alten römischen Dichter*. Elberfeld, 1879.

Lutsch helyesen emeli ki, hogy Horatius nem marad a korábbi irodalmi vita körében. Luciliusra mondott bírálatát helyre igazítja. A formatökölyt hangsúlyozza és tovább megy. Kiterjeszti a támadást a régieskedő költők és általában a régieskedő ízlés ellen az egész vonalon. Költő, író és közönség egyformán kikapnak. Az írás-düh ellen hatalmas vágásokat csap mindenfelé. Boldog-boldogtalan verset írt: e szenvedély üres, léha irányát támadja meg, Lutsch Mansóra támaszkodik és tovább haladva írja meg helyes fejtegetését.

Horatius azon söpredék ellen, melyet Weickert is *homines e faece Mercurialium virorum* (az üzérkedők söpredékéből való emberek) — nevez, nem vette volna föl a küzdelmet: jobban megvetette őket.

Lutsch Manso nyomán kimutatja, hogy a görög ízlés hatása az irodalom különböző műfajaiban mind érezhetőbbé vált.

Az ékes-szólás terén az attikai szónoklat hatása alatt keletkezett az oratio *polita, urbana, elegans* a Cicero által képviselt igazi római eloquentia *civilis et forensis*-szel szembe.

Cicero panaszkodik is e miatt Brutus 17, 82. Ellendt és Jahn Brutus kiadásaiak előszavában jellemzik a római szónoklat e változását. A *stilus Asianus* jut fölényre és a mint a szónoklat előiskolája a *declamatio*kba, a *suasoriák*ba lett átjávtszva, elveszti életteljes erejét, zamatját. Cicero mondja, hogy a szabadsággal egyszerre szünt meg az ékesszólás.

A *dialogus de oratoribus* szerzőjének korában már teljesen háttérbe szorult a régi iskola; de a kezdet Horatius korába nyúlik vissza.

Nem csak a *szónoklat*, a *történelem terén* is érezhető az ellentét. Az Orator II, 13. Antonius mondja, hogy a görög történetírókat kell utánozni, mert a római történetírók kevés súlyt helyeznek a compositióra. Föllépnek férfiak, kiknek stíljáról így nyilatkozik Cicero (de orat. II, 15, bu): *a szófűzés és a kifejezés jelleme áradó és bizonyos egyenletes folyással ömlik.*

A harc kitört. Sallustius, Thukydides utánzója az új irányhoz áll, Pomponius Atticus a régi Annalesek stílját kedveli. „*Amator antiquitatis*“ czímet vív ki magának. Cornelius Nepos is a régieskedő irányhoz csatlakozik. A harcot jellemzi *Gellius* (noct. Attic. XVIII, 8.) a Sempromius Asellio bevezetését őrizvén meg, így szól: „úgy vélem, hogy nem elég nekünk csak azt mondani el, a mi történt, de azt is ki kell mutatnunk, hogy mi okból és mi módon jöttek létre az események. Ugyanis megírni azt, hogy mely consul alatt vette kezdetét és mely consul alatt ért véget egy háboru, de elő nem adni, hogy a tanács mit határozott vagy minő törvény hozatott: ez inkább gyermekeknek való meseszó és nem történetírás.“

A *philosophiában* maga Cicero teremti meg a finomabb stílt, a mint Acad. I, 2, 5 és Tusc. Quart. I, 3, 6. maga kifejeli. Cicero mint a bölcsészeti nyelv alkotója páratlan érdemet szerzett a római irodalomban. És ugyanez a Cicero a költészetben az új iskola ellen foglal pártállást. Jellemző, hogy Enniust, Plautust lelkesedéssel idézi. Ő, ki bölcsészeti műveiben a görög tragikusokat idézgeti: ugyanő a régi római költők részén áll.

A *de finibus* I, 2, így szól: „Ki lehet a római névnek oly ellensége, ki Ennius Medeáját, vagy Pacuvius Antiopáját megveti és eldobja, mert azt állítja, hogy Euripides ugyanily czímű darabjaiban gyönyörködik, a latin irodalmat gyűlöli.“ E nyilatkozatnak éle van. Ő a republicanus multat félti. Ennek irodalmi traditióját óhajtáná továbbra is fentartani. Ezért szereti Plautust . . . nem érzi az alak hiányait, mert Plautus a Scipiók korát idézte lelke elé, ezért emlegeti Brutusában, hogy az *elegans* stíl mellett mit vesztett őszinte erejéből, igazságszeretetéből az ékesszólás.

A *gliscens adulatio*-t, melyet Tacitus említ föl, érzi a szónoki beszéd simaságában, érzi a szónoki hév helyett a negély bőbeszédét, vagy a szellem csillogását.

De Cicero nyelvét Herennius százados kitépte . . . az ő nyelvezete sem volt fentartható.

Augustus korában egy választékosabb, színesebb, finomabb, több árnyalatú, éleztettebb stíl teremtődött.

Maecenas szalonja, mint Franciaországban a Rambouillet-kastély szalon egyesíti a finom szellemeket, ama korszak tehetségeinek szí-
nét-javát. Valerius Messala, Asinius Pollio és a háttérben a finom ízlésű Augustus, mint pártfogók léptek föl és e föllépés eldönté a csatát. Az új iskola győzött. Az új iskola feje, lelke Horatius. De az udvari illem szabott ez iskolának határt. Hivatalos conventio szabályozá a stilt. A legyőzött, kevés tehetségű régi iskola a vereséget nem feledé. A közönség szabadságszeretetére, szent emlékeire hivatkozott és keletkezett újabb zavar. Mi körül folyt a tusa?

IV.

A régi iskola hívei a görög utánszat következtében a római jellemből való következés veszélyétől óvtak. Lett legyen ez ügyesen fel-talált jelszó: hatott. A közönséget megosztotta. Az *exodium*, a görög tárgyú drámák végén a római ifjuság által kedvelt tréfákat tartal-mazott, mely a mimusok ötleteiben is gyönyörködött. Horatius gúnyo-san jegyzi meg, hogy ha a Lucilius verseinek darabosságát nem venné észre, akkor még a Laberius mimusait is szép költeményeknek kel-lene tartania. Ugyde Laberius mimusai a római ironikus szellem-élcezeit, szabad csapongását fejezték ki. Ezen ötletszerű művészi compositio nélkül keletkezett rögtönzések jobban tetszetek, mint az irodalmi *stíl* szabályai szerint alkotott művek, milyeneknek írására a Horatius és köre ösztönzött. A régies ízlés követői hogy *argumentum ad homi-nem*-et használjanak, hivatkoztak a görög irodalomra is, melyben a legkiválóbb költők a legrégebbiek voltak. Horatius ad absurdum viszi az ily erőltetett érvelést. Voltaképen az az ízlés, mely Horatius kö-rében uralkodott az *alexandriai* irodalmi irányra vall. Két költő eman-czipálta magát ez iskola alól: Vergilius és Horatius. Mindkettő a jobb forrásokból merített. Mindkettő fölkereste a régi görög költőket. Ovi-dius, Propertius az alexandriai költészet hatása alatt álltak és ez is-kola elegáns szellemét, de mélyebb meggyőződés és magasabb eszmény nélküli jellemét lehet fölismerni műveikben. Hogy az alexandriai túl-finom udvar bőbeszédű nyelve, az alexandriai Brucheon múzeuma tu-

dós körének képzettsége, éles ellentétet alkotott a római irodalom eddigi fejlődésével, azon nem lehet csodálkozni. Ha tehát ez ízlés ellen oppositio keletkezett: az nagyon indokolt, nagyon természetes dolog volt. Az imperialismus ellen alakult ellenzék le volt szorítva a forum szószékéről. A közélet elnémult. A politikai szónoklat elveszté jelentőségét. Ez ellenzék a költészetben keresett vigasztalást és táplálékot. Ovidius Amor. I. 15, 19. *Ennius arte carens* kifejezéssel él, holott ez a költemény elragadtatással szól a görög költőről. Ez ellenzék ellenszenvvel fogadta az adulatio hyperboláit, melyekkel lépten-nyomon találkozott az új iskola híveinél. Így Vergilius IV, ecl. Horatius Carm. I, 2, 12, IV, 14, 15. Tibullus IV, 1. Propert. V, 6, 14.

Ezért dicsőíték az ellenzék hívei Enniust, nevezték el második Homernak; ezért tölték meg a nézőtér, midőn régi darab került színre.

Hallani egyre vitát: az írók közt melyik a legjobb?

S im tudományban az ős Pacuv, míg Accius elsőbb

Főnségben; s Afran vig műbe' valódi Menander.

Nyomba következik ott Plautus, hol jár Epicharmus;

Caecilius mélyebb, de Terenc' művészete tetszősb.

Im ezek a költők, kiket a nagy Róma csodál és

Műveiket *tömeges részvéte kíséri a színen*

Livius Andronicus kora óta a mostani perczig.

Ep. II. 1, 55 és köv. (Csalomjai.)

Az új költőket megvetik, a régieket utánozzák — Horatius így kiált föl:

Oh nyomorú had, a mely csak utánzó s szolga-barom vagy,

S melynek vak raja vagy boszuságot, vagy kaczagást kelt!

(Ep. I, 19. Cs.)

Tehát erős párt állott a régi ízlés mellett. Ki vegye föl a küzdelmet?

Asinius Pollio maga is hajlik a régi stílhez (Quintilian X, 1, 113; dialogus de orat. 21.) Vergil békés természete irtózott a küzdelemtől. Rómától távol szeretett lenni. Tibullus a szerelem tusáin kívül egyébire nem gondolt; egyoldaluan volt képezve; Propertius korán elhunyt; szerelmi láza nem engedé, hogy e sok oldaluan képzett költő komoly irodalmi harciba menjen.

Ki volt más, ki fölvegye a küzdelmet, mint Horatius, kiben gúny, erő, tekintély, belátás, képzettség egyesültek. Epistoláiban azért foglalkozik annyit irodalmi kérdésekkel és ép a harc természetélő

kifolyólag az ellenfél leggyengébb oldalára intézte a csapást. E gyenge oldal: *a forma*. E támadás sikeres lehetett az ő részéről, ki az alak-tökély mesterévé, művészévé tevé magát. Föllép tehát a nyelv- és ízlésújítók élén. Követeli a korrekt verset.

Ep. II, 2, 109. és köv. :

A ki jeles művet kíván alkotni, a pereztől,
Melyben hozzá fog, bírálja meg azt szigorún és
Merjen minden szót kitörülni, a mely be nem illik,
S mely dísz vagy súlyt nem kölcsönöz a művészi irálynak.

(Csalomjai.)

Az *ars poetica* 291, 386, 412, 445. soraiban hasonló szigorú követel az írótól. Kitor a tehetség, hivatás nélkül az írás divatos szenvedélyét üzők ellen, mint volt alkalmam idézni Ep. II, 1. 106 és köv. sorait.

Az archaistikus ízlés ellen Ep. II, 1. 87. így fakad ki:

Ép' nem a hajdankor nagy írójnak osztja a tömjént,
Ámde gyülöl minket, s a jelent *közvetve*, gyalázza. (Csalomjai.)

Márki József e helyett helyesebben fordítja. A *közvetve* alatt mit ért *Csalomjai*, nem értem. Márki híven:

„hanem a mi miénk, azt üldözi; minket
Gyülöl az íróg és mieinket.“

Horatius e küzdelméről írt *Neissner*: Der Kampf des H. für eine bessere Geschmacksrichtung in der römischen Poesie. Prag—Dresden 1867.

Lutsch fennidézett értekezésében előadja, miként terjeszté ki Horatius az irodalmi harcot a régieskedők ellen és miért nem elégedett meg azzal, hogy saját ócsárlóival szálljon szembe.

Lutsch elbeszélése felszínesen magyarázza meg Horatius írói egyéniségét. E szerint Horatius első műveiben: az epodokban és a Sat. I, 7, 8, 2, 5. megkísérté a kedélyes, enyelgő, gúnyos hangot; de a közönség csak Luciliust kedvelé, mert ez bátor költő volt és a *primores populi*-t sem kimélte. Ekkor megtámadja Lucilius-t. Erőtlennek bizonyult támadása. Ezért írja mentegetőző sermóját = Sat. I, 10. Az alak elhanyagolását lobbantja szemére. Ekkor sem ért célzt. Mikor szatiráinak első könyvét kiadta, ép a Lucilius ellen írt szatira czélozta a közönség megnyerését. Ez sem sikerült. Ezután tért az óda-költészetre. Hogy mily lapos felfogás ez: az eddigiekből kitűnik.

Tehát kitör a tusa 17 év múlva másodízben. A római közönség egy Propertius, Tibullus, Ovidius, Vergilius, Horatius ellenében Ennius, Pacuvius, Accius mellett tüntet. Ekkor lép föl Horatius nemes haraggal e maradi ízlés emberei ellen:

Az *ultor* nevet veszi föl. Már Ep. I, 19, 39 és köv. verseiben hangzik:

Non ego, nobilium scriptorum auditor et *ultor*.
Grammaticas ambire tribus et pulpita dignor:
Hinc illae lacrimae.

E passus értelmezésében Wielandot követem, ki komoly értelemben és nem *πρὸς εἰρωνείαν* érti az *ultor*-t. Nem arról van szó, hogy a felolvasó körök által okozott gyötrelmekért úgy áll boszút, hogy maga is felolvas, mint *Márki József* is felfogja, egyébaránt értelmes és hű fordításában:

„S bosszulódn, nyelvész-gyüldét s szószekeket én nem
Tartok méltóknak körülöttük forgani. Innen
Vannak a könyvek.

Csalomjai az *ultor* fordítását egyáltalán kihagyja.

Különösen két művében harczol az új ízlés mellett. Két műben villogtatja a *ultor* fegyverét: az Augustushoz intézett levélben (Ep. II, 1.) és az *ars poëtica*-ban. Költő társai hasonlóképp nyilatkoztak. Így Propert. IV. (V.) 1. 61.

Ennius hirsutâ cingat sua dicta coronâ
Mi folia ex hederâ porrige, Bache, tuâ.

Ovidius: *Ars amandi* III, 12 és köv.:

Prisca juveni alios: ego me nunc denique natum
Gratulor: haec aetas *moribus apta meis*.
Non quia nunc terrae lentum subducitur aurum,
Lectaque diverso littore concha venit,
Nec quia decrescunt effosso marmore montes,
Nec quia caeruleae mole fugantur aquae,
Sed quia *cultus* adest, nec nostros mansit in annos
Rusticitas priscis illa superstes avis. 1)

1) Bánom is én: más lelje a kedvét *ósdí* világban,
Én koromat szeretem, mert velem oly rokon ez.
Oh nem azért, hogy a föld gyomrából fényre arany hoz,
Sem hogy a távoli part gyöngye piacra kerül,
Sem hogy a tört márványkövek által sülyed a bércz is,
Sem hogy a sarkkő lenn nyomja a víz fenekét:
Ámde mivel szanaszét most terjed, uralg a *műveltség*.
És nagyapáinknak *durva, paraszt kora* vész.

Tehát e korszak felel meg az ő erkölceinek. Nem az arany, a drága kagylók, a márvány-épületek, a hatalmas építkezések, rakópartok miatt, de mert *cultus* jellemzi e kort. E *cultus* van szembe téve a *rusticitas*-sal.

Egy pár sorral alább egy élesen kidomborító kifejezést használ Ovidius, mikor tanít arra, mint kell fülönfüggőket, drágaköveket tenni, mint kell indiai selyemruhát használni. E kifejezés: *Munditiis capimur*. A fényűzés romlott köre volt ez, melyből Horatiust és Vergiliust megmenti a természethez való vonzódás. A görög költészet másodvirágzása vonzá ez utánzókat, kik utánzók ellen harczolva magok is azok voltak. De Horatius mélyebben hatolt a görög szellembe és e szellem valódi, összhangzó kinyomatát az attikai költészet és az aeol lyra remekeiben találta föl. Épen ezért kellett újból fölszólalnia. Tartott saját táborát túlzásaitól. Az ellentábor kicsinyes embereit könnyű volt már korábban levernire a szatira éles fegyverével... de *saját* barátait kellett óvnia a *ferde ízléstől*. Augustust, Florust és kivált a Pisókat két irányban figyelmezteti: egyfelől az újra lábrakapó ósdiak sivár tehetetlenségével szemben a görög ízlés által nemesített iskolát állítja és másfelől saját párthíveit buzdítja.

Ti görög példákat örökké

Nappali fénynél és forgassatok éjjeli mécsnél.

A. P. 270. (Czuczor G.)

És ezzel jeleztem a szempontot, melyből az *ars poëtica* megítélhetjük ama számos véleménynyel szemben, mely fölmerült e költemény tulajdonképi célja felől.

V.

Az *ars poëtica* írásának célja, e költemény iránya felől a vélemények egész sorozatát áttekinteni, egyike a *hermeneutika* legérdekesebb fejezeteinek. A *generikus* és *individualis* magyarázat (*műjaji és egyéni*) a szövegkritika egy pár merész véleményével kiegészítve: e költeményt majdnem a szívérvány hét színével vetekedő világításba helyezi.

A véleményeket gonddal állítja egybe *Streuber*: De Q. Horatii Flacci Ad Pisones Epistola commentatio ex Decreto Amplissimi Philosophorum ordinis Basiliensis praemio ornata Ser. Guil. Theod. Streuber ph. D. Basiliae 1839.

Azóta, bár ide s tova több mint ötven éve, újabb felfogás alig merült föl, mely a felsorolt nézetek valamelyikével többé-kevésbé rokon ne volna.

E helyen rövidbe foglalva, kivált a Ribbeck felfogásával szemben, a történeti háttér kidomborítása végett, álljon itt e nézetek áttekintése. Streuber czáfoló érvelése, de magának a kérdésnek nála található megvilágítása is mintegy kényszerítő erővel vezet ahoz a fölfogáshoz, mely Horatius ars poëtikáját valódi költői levélnek tekinti.

Először maga a cím, a mint az a különböző kiadásokban előfordult, főleg miután több codexben a *Carmina* után került, kivált a mely codexeket tanítás czéljából irtak, *de arte poëtica, ad Pisones* mintegy kínálkozó alkalom volt a különböző magyarázatokra, miután egy szerves összefüggő ars poëticát kerestek, a milyennek megfelelő a görög irodalomban több volt és jelesen Aristoteles költészettana. Ismervén Horatius beható görög tanulmányait, keresték az ars poëtica-ba foglalt elvek és szabályok forrását. Párhuzamokat állítottak Horatius és Plato, Aristoteles, parosi Neoptolemos között.

Először Quintilian idézi a Pisókhöz írt levelet *ars poëtica* cím alatt. J. O. VII, 3, 60: id enim tale monstrum quale Horatius in prima parte libri de arte poëtica fingit, humano capite etc. Ugyanő Ep. ad Tryphonem 2. Szintén ars poëticát említ, de e hely kétséssé teszi az első helynek is olyan értelmét, mintha Horatius ars poëtica-nak címmezte volna levelét. Általában *sermói*-ban, mely név alá fogta a szatirát és epistolát, a tartalmat nem nevezte meg, mert eme művei csapongó, könnyed modorban írt művek voltak. *Salmasius* (Saumaise 1588—1653) figyelmeztet is arra, hogy az ars poëtica-ra a régi moralista íratot szabad szerkezetet kell alkalmazni. *Salmasius* in *Epicteta Simplicii* p. 13. Nem csak a régiek *ὑποθήκαι* (intő szózatok) cz. műveinek az erkölcsstan körében volt e sajátos jellemük, hogy a szoros eszmemenetet nem tartották meg, de más tárgyú tanító műveknek is. Horatius Pisókhöz írott levelében hiányzik a szoros rend és eszmemenet; az egyik szabályról másra ugrik a nélkül, hogy a tárgyrakonság értelmi összefüggést hozna létre. Quintilián korához legközelebb *Terentius Scaurus* grammatikus, ki Gellius megjegyzése szerint (XI. 15.) Hadrianus idejében élt, *Charisius* szerént commentárt írt Horatius ars poëtikájához, a mint Streuber értelmezi *Charisius*

szavait. Ez tévedés, a mint azt *G. Bernhardt*: de Horatii Epistola ad Pisones Halae 1847 egy jegyzetében (4 l.) bebizonyítja. Ugyan is Charisius szavai ezek: p. 182. *Impariter*. Horatius epistolarum: *Versibus impariter iunctis* (A. P. 75.); *ubi Q. Terentius Scaurus in commentariis in Artem Poeticam lib. X. Adverbium, inquit, figuravit.*

E mondatot szorosán szemügyre véve az *ubi* nem a Horatius-hoz írott commentárra vonatkozhatik, hanem a költői nyelvről szóló commentarokra, melyekben megmagyarázza az *impariter* szót. Kétségen kívül helyezi ez értelmet Scaurusnak egy más helye, mely Vergiliusra vonatkozik: *Primus pro imprimis*,³ ut Maro: Troiae qui primus ab oris; *ubi Q. Terentius Scauru commentariis in Artem Poeticam libro decimo.*

Symmachus (Kr. u. 4. sz.) egyik epistolájában (l. 4.) így ír: „Nem így tanít Flaccus a költészet mesterségének ama szabályaiban (in illis *poëticae artis* praeceptis), melyeknek kezdete úgy emlékszem, hogy így hangzott: *ne humano cercis equina jungatur.* Jellemző a visszahozó névmásnak (quorum), a szabályokra (praecepta) és nem a *poëticae artis*-ra való vonatkozása.

Igy *Sidonius Apollinaris* (Kr. u. 5. sz.) és más grammatikusok, az újabbak közül Scaliger, Dacier, Regelsberger stb. az *ars poëtica* címet Horatiusnak tulajdonítják. Streuber helyes érveléssel bizonyítja be, hogy a régiek idézetét nem kell és nem lehet oly szó szerint venni, mint mai napság az idézeteket. Homerost is nem a könyvek száma szerint idézték, hanem a tartalom megjelölésével. Így a II. éneket *Κατάλογος*, a XVIII. éneket *ὀπλοποία* címen. Platon dialogusait csak a bennük szereplő személyről nevezik el, pl. Laches Charmides, holott a codexek egy része oda teszi Laches *ἢ περὶ ἀρετῆς*, Charmides *ἢ περὶ σώφροσύνης*. Így Tacitus *Germaniájának* címe *de situ, moribus et populis Germaniae* egyenesen a tárgyból van merítve és nem maga Tacitus által adott cím. Tehát az *ars poëtica*-t egyszerűen *ad Pisones* kell vala címezni Már Charisius, Lambinus, Stephanus, Heinse, Voss, Sanadon, Gessner, Doering stb. egyszerűen *ad Pisones* címezik. Stephanus volt az első, ki e levelet a levelek végére helyezi. Streuber idézi H. Stephanus: diatribe de titulo et ordine librorum Hor. pg. 32.: „Én részemről *levélnek* nevezném, nem szívesen adnám hozzá *de arte poëtica*, hanem jobb szeretném címéhez oda tenni a *Pisok*-hoz, különben mondhat-

nám könyv vagy könyvecske vagy költemény vagy kisebb költemény a költészetről. De mindennek oly csekély fontosságot tulajdonítok (habár mások hosszadalmasan vitatták e kérdést), hogy majdnem olybá veszem e vitát, mintha dióhéj feletti koczkodás volna (de lana caprina).“

Hosszasabban terjeszkedtem ki e kérdésre; mert nagy valószínűséggel a Pissokhoz írott levél nem adott volna alkalmat oly heves vitákra, oly ellentétes véleményekre, ha *Epistola* marad és nem akarják mindenképen tankölteménynyé, még pedig modern értelemben vett tankölteménynyé tenni.

Streuber műve helyes beosztással tárgyalja a kérdést. Három részre oszlik. Első részben tárgyalja a különböző véleményeket és

1. azokét, kik az *ars poëtica*-ban egyes költészeti szabályokat kerestek;

2. azokét, kik rendszeres tankölteményt láttak e levélben;

3. azokét, kik különös czéllal írott levélnek tartják; ezek ismét három irányban nyilatkoztak:

a) Horatius a római színiköltés bírálatát adja;

b) a Piso fiúkat a költészettől vissza akarja tartani;

c) korának versíró dühét feddi.

A második részben a görög forrást kutatja, melyből némelyek állítása) szerint Horatius merített volna, párhuzamba állítva az *ars poëtica*-t Plato *Phaedrusával* és Aristoteles *ποιητικῆ*-jével.

Harmadik részben saját nézetét fejti ki a költemény czéljáról és szerkezetéről.

Porphyrio scholionjában e sorok olvashatók: „*in quem librum conguessit praecepta Neoptolemi Parii (sic!) de arte poëtica non quidem omnia, sed eminentissima.*“

Ha e megjegyzést igaz észrevételnek tartjuk, akkor csakugyan csak a *czím* hiányzott, de bizonyos költészettani elvek gyűjteményének tekinthetnők az *ars poëtica*, a mint Acro, Porphyrio, Robortellus, Lambinus, Scaliger, Saumaise, Voss, Bouhier, Dacier, Desprez, Batteux vélekedtek. Itt is maga a forrás bírálata fontos. E forrás először a Horatius 1555-iki Fabricius-féle kiadásában van megnevezve. *Meineke* (Analecta Alexandrina Berlin, 1843.) azon parosi Neoptolemost állítja Porphyrio által említett Neoptolemosnak, ki írt *περι γλωσσῶν* három könyvet, honnét *ὁ γλωσσογράφος* nevet kapott és írt *περι ἀστεισμῶν*. Ez utolsó művét gondolja *Meineke* a szóban forgó forrásnak. *Meineke*

így nyilatkozik, mivel hihetetlen, hogy egy egész könyvet az egyetlen asteismus magyarázata foglalta volna el, valószínű, hogy Neoptolemos a többi alakzatot is fejtegette és ennek folytán itt megamott érinti azokat az elveket, melyek az ars poëticában előforduló tanokhoz hasonlítanak.“

De ha Neoptolemos e műve lett volna Horatius forrása: aligha terjeszkedhetett ki — bármily kedvelője volt is az alexandriai iskolának e hive digressióknak — annyira, hogy a költészetre vonatkozó oly elveket is fejtegetett volna, milyenek közül Porphyrio állítása szerint Horatius csak a főbbeket gyűjté egybe az ars poëticában.

Ed. Müller (Geschichte der Theorie der Kunst bei den Alten. 2. p. 270) épen ezért azt hiszi, hogy Neoptolemos a költészetről is írt. Hogy Neoptolemos írhatott ily művet, az is bizonyítja, hogy az epigrammokról írt Athenaeus 11. 476. f. írja *Νεοπτόλεμος δ' ὁ Παριανός ἐν τῷ περὶ ἐπιγραμμάτων ἐν Χαλκηδόνι φησὶν ἐπιτοῦ Θρασυμάχου τοῦ σαρπητρῆ μνήμης; ἐπιγεγράφει τὸδε τὸ ἐπιγραμμα κτλ.* Tehát az epigraphikával foglalkozott. Tudvalevő dolog, hogy voltak felírat gyűjtemények. Az Anth. Pal. III. részében van említés Kyzikosban Apolloninak, Attalos és Eumenes anyjának templomában létezett felíratról. Polemon *Steloskopas* melléknevet vív ki. Philokhorosnál volt *ἐπιγραμματα Ἄττικὰ* és Aristodemosnak *ἐπιγρ. Θηβαϊκὰ*. Tehát Corpus Inscriptionum az ó-korban. Látjuk, hogy Neoptolemosnak lehetett költészetről szóló műve; de *Michaelis*¹⁾ helyes érveléssel bebizonyítja, hogy e mű Horatius művénél irányadó nem lehetett; mert Horatius távol áll az alexandriai iskola felfogásától. Már csak az *egységnek* oly éles hangsúlyozása is, mint az ars poëtica teszi és a digressiók elítélése a digressiókban bővölködő és gyönyörködő alexandriai ízléssel ugyan csak ellentétlen áll, pedig Neoptolemos aligha vonta ki magát ez uralgó ízlés alól.

(Befejező közlemény következik.)

HEGEDŰS ISTVÁN DR.

¹⁾ De auctoribus quos Horatius in libro de arte poëtica secutus esse videatur, scripsi Adolphus Michaelis Kiliensis Kilae 1857.

Az újjörög nyelv.

(Felolvatatott a M. T. Akadémia első osztályának 1893. április 10-iki ülésén.)

I. Bevezetés. II. Az újjörög nyelvtudomány története. III. Az újjörög nyelvtudomány mai állása. IV. A görög nyelv korszakai. V. Az újjörög nyelv dialectusai, idegen befolyások. VI. Az újjörög irodalmi nyelv és a nyelvkérdés. VII. Az ó- és újjörög nyelv közötti különbség. VIII. A közép- és újjörög nyelv tanulmányának szükségessége az ógörög nyelv, ó-közép- és újkori görög irodalom, régiségek és történet, általános nyelvészet és magyar érdekek, nevezetesen magyar történet szempontjából; a kiejtés kérdése, az újjörög irodalmi nyelv mint a classica-philologia internationalis nyelve.

I.

A középkori görög birodalom, melynek 1453-ban II. Mohammed Konstantinápoly elfoglalásával véget vetett, új életre ébredt a jelen század első felében. A görögök, támogatva egyrészt a francia és angol államhatalom, másrészt a philhellének lelkes buzgósága folytán Schweizban, Németországban, Franciaországban, Angolországban és Amerikában megalakult philhellén társulatok által, 1821-ben föllázadtak a török uralom ellen, és kilencz évig tartó, kétségbeesett küzdelem után, nem egyszer mutatván magukat méltóknak marathóni és salamisi őseikhez, kivívták 1829-ben függetlenségüket.

A szabadságharc lezajlása után bekövetkezett a visszahatás. A philhellének mellett, kik nem számolva a fejlődés és változás törvényeivel, az új életre ébredt népben a régi görögök nagyságát keresték, mindinkább szaporodott azok száma, kik a régi görögökkel való minden közösséget megtagadtak a mai görögöktől. Ez utóbbiak szószólója volt *Palmmerayer* a jelen század első felében, a történelem tanára a müncheni egyetemen. Szerinte¹⁾ a mai görögök

¹⁾ Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Stuttgart und Tübingen, 1830. Über die Entstehung der heutigen Neugriechen. Stuttgart und Tübingen, 1835. Fragmente aus dem Orient. Stuttgart und Tübingen, 1845. Gesammelte Werke. Leipzig, Thomas, 1861. 3 kötet Neue Fragmente aus dem Orient. Leipzig, 1861.

többé nem is görögök, hanem egy fajra és nyelvre nézve teljesen elszlávósodott nemzet. A hírneves történész fényes előadási képességgel vitatott theoriája csakhamar számos hívőre akadt, és mintegy új halálra látszott kárhozthatni a majdnem négyszáz éves szolgaságból alig hogy életre ébredt nemzetet. Csodálkozhatunk-e, ha a görögök, jóllehet e kérdésben azóta javukra döntött a tudomány, még ma sem tudnak megbocsátani Fallmerayernek? Egy érdeme a tudós történésznek azonban tagadhatatlan, hogy t. i. ő az, ki a mai görögök eredetének és őseikhez való viszonyának kérdését napi rendre kerítette. Az idevágó legújabb ethnologiai és anthropologiai tanulmányok²⁾ kétségtelenné tették ugyan, hogy a szláv, albán és oláh elem a görögöket physikailag befolyásolta, de a Fallmerayer-féle theoria helytelenségét legcsattanósabban az bizonyítja, hogy az említett három nép a görögök nyelvére úgyszólván semmi befolyással se volt, míg a rómaiak, román népek és törökök, jóllehet a görögökkel csak kis mértékben vegyültek, ezeknek szókincsét meglehetősen mértékben gyarapították. Azonban a görög nép nagy önfenntartó ereje a kilencedik század óta teljesen assimilálta a szláv elemet és napról-napra jobban hellenizálja a tizennegyedik században behatolt albánokat, kik nyelvileg ugyan még el vannak különítve a görögöktől, de a népszokásokra és nemzeti érzületre nézve tőlük alig különböznek. Viszont a görög nyelv annyira kiküszöbölte a török és román szókincsét, hogy ma a legtisztább nyelvek közé tartozik. Curtius Ernő már 1857-ben úgy nyilatkozik,³⁾ hogy kivéve némely ion-sziget lakóit, kik helyzetüknél fogva nagyon is ki voltak téve az olasz nyelv befolyásának, a legutolsó görög is tiszta görögséggel beszél. Nem csekély fontosság tulajdonítandó annak a körülménynek sem, hogy a mai görögök népies hitének és szokásainak számos vonásai az ókorral való szoros kapcsolatról tanús-

²⁾ *Hertzberg*: Geschichte Griechenlands seit dem Absterben antiken Lebens bis zur Gegenwart. I. Gotha, Perthes, 1876. Die Entstehung der neugriechischen Nationalität. Mitteilungen des Vereins für Erdkunde zu Halle, 1877. *Clon Stéphanos*: La Grèce au point de vue naturel, ethnologique stb. Extrait du Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales. Paris, 1884. *Gregorovius*: Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter. Stuttgart, 1889. *Philipsson*: Zur Ethnographie des Peloponnes. Petermanns Mitteilungen, 1890.

³⁾ L. a 75-ik jegyzetben idézett értekezését.

kodnak.⁴⁾ Ha tehát valamely nép mivoltának meghatározásánál nem a testi, hanem a szellemi tulajdonok döntenek, nem az anthropologia, hanem az ethnologia mond ítéletet, akkor a mai görögöket a régiek utódainak kell tekintenünk.

II.

A ki csak egy kis ideig beszélt göröggel, meggyőződhetett Curtius szavainak igazságáról, és mégis annak a saját szerű jelenségnek vagyunk tanui, hogy a görög népről és nyelvről — eltekintve kevesektől — egészben véve még ma is a legellentétebb és legferdebb nézetek uralkodnak. Oka ennek az, hogy a görögökkel foglalkodó munkák között a tárgyilagosak⁵⁾ mellett ott látjuk a philhellenismus⁶⁾ és — ha szabad e kifejezéssel élnünk — misohellenismus⁷⁾ túlzásainak termékeit, melyek elhomályosítják az igazságot, és hogy a nyelvet tárgyazók között a dilettansok száma még ma is jóval túlhaladja a szakértők kis csoportját.

Jelen értekezésem célja az újgörög nyelv mivoltának vázolása, de mielőtt ezt tenném, jónak látom az újgörög nyelvtudomány mai állását s ezt megelőzőleg az újgörög nyelvtudomány történetét röviden ismertetni.

Az újabb görög nyelvvel való foglalkodás, melynek nyomait a tizenkettedik századig követhetjük visszafelé, csak szórványos volt egészen a jelen századig. A tizenkettedik századbéli *Akominatos* szerint az akkori attikai nyelv durva dialectus volt,⁸⁾ és *Filelfo* olasz humanista, ki tanulmány céljából hét és fél évet töltött Konstantinápolyban, úgy nyilatkozik 1451-ben a görög főváros nyelv-

4) *Wachsmuth*: Das alte Griechenland im neuen. Bonn, 1864. *Schmidt*: Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum. I. Leipzig, 1871. *Tozer*: The Islands of the Aegean. Oxford, 1890.

5) *Krumbacher*: Griechische Reise. Blätter aus dem Tagebuche einer Reise in Griechenland und in der Türkei. Berlin, 1886. *H. Müller*: Griechische Reisen und Studien. Leipzig, Friedrich, 1887. *P. Melingo*: Griechenland in unseren Tagen. Wien und Leipzig, Braumüller, 1892. *Deschamps*: La Grèce d'aujourd'hui. Paris, Colin, 1892.

6) *E. Engel*: Griechische Frühlingstage. Jena, Costenoble, 1887.

7) *About*: La Grèce contemporaine. Paris, 1880.

8) *Gregorovius*: Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter. I

véről, hogy azt a kereskedők és idegenek tömege megrontotta.⁹⁾ Az első újjörög nyelvtan tudomásunk szerint *egy ismeretlen*ől való 1543-ból,¹⁰⁾ ezt követte a *Sophianos*-é 1550-ben.¹¹⁾ Majd *Germano* jezsuita adott ki egyet 1622-ben,¹²⁾ és *Portius* 1638-ban.¹³⁾ Az újjörög nyelv első mesterének Németországban *Crusius* tübingai tanár vallja magát, ki egy nagy gyűjteményes munkában mindazt egybefoglalta, a mit a görög népről és nyelvről görögökkel való levelezése útján megtudhatott.¹⁴⁾

A szótárak közül az 1610-ben megjelent *Meursius*-féle után¹⁵⁾ különösen kiemelendő *Du Fresne-Du Cange* monumentalis, 1688-ban kiadott két kötetes nagy műve, mely, jóllehet telve van fogyatkozásokkal, mégis megbecsülhetetlen, mert első és egyedüli összefoglalása a közép- és újjörög szókincsnek.¹⁶⁾ *Somavera* szótára 1709-ből a korabeli élő nyelvre szorítkozik,¹⁷⁾ a *Sophocles*-é 1888-ból a római

⁹⁾ L. Σάβας 71-ik jegyzetben említett munkájának 9-ik lapját.

¹⁰⁾ Corona pretiosa la qual insegna la lingua Greca volgare et literale et la lingua Latina et il volgar Italico. Velenceze, 1543.

¹¹⁾ Kiadta Legrand a Collection de Monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellenique-ben (Nouvelle série, 2. Paris, 1874), hol egyszersmind teljes lajstromát adja a 17-ik és 18-ik századbéli görög nyelvtanoknak.

¹²⁾ Vocabolario italiano et greco con alcune regole generali per quelli che sanno qualche cosa di Grammatica, acciò intendano meglio il modo di declinare et coniugare composta dal . . . Roma, 1622.

¹³⁾ Grammatica linguae graecae vulgaris. Paris, 1638. Újjonnan kiadott Párisban Viewegnél 1889-ben, ellátva előszóval *Psychares*-től és kommentárral *W. Meyer*-től. Bírálata *Chatzidatis*-től az Ἐστὴν I. (1889) 512—532 ll. — *Psychares* „Études de philologie néo-grecque“-jének könyvjegyzékében a CLXXIX-ik lapon látok idézve egy grammatikát következőleg: *Nicéphore Romanos*. — *Bibl. Nat. Gr.* 2604. „Grammatica linguae graecae vulgaris communis omnibus Graecis, ex qua alia artificialis deducitur peculiaris eruditus et studiosis, per Patrem Romanum Nicephori, Thessalonicensem Macedonem;“ latine XVIIe s. Pap. 80 fol. (Voir Omont, Invent. III, N 2604)

¹⁴⁾ *Turcograeciae libri VIII.* Basel, 1584—1594.

¹⁵⁾ *Glossarium Graeco-barbarum.* Lugduni Bat. 1610. — *Psychares* az „Études de philologie néo-grecque“- CXCV-ik lapján *Portius*-től is említ egy görög-latin szótárt (Dictionarium latinum graeco-barbarum et litterale. Λεξικό-πυλο βωμαίκο, ἑλληνηκό και λατινικό. Paris, 1635).

¹⁶⁾ *Glossarium ad Scriptores mediae et infimae graecitatis.* Lugduni, 1637. Változatlan új kiadása jelent meg 1891-ben (*Vratislaviae*, *Koebner*).

¹⁷⁾ *Tesoro della lingua greca-volgare ed Italiana.* Parigi, 1709.

és byzantiumi görögség szókincsét tárgyazza Kr. e. 146-tól Kr. u. 1100-ig, míg a *Byzantios*-é 1835-ből a mai népnyelv kevés értékkel bíró etymologiai szótára.¹⁸⁾

Az újgörög nyelvvel való gyakoribb és rendszeres foglalkozás a jelen század elején veszi kezdetét, de csak az utolsó évtized kezdetén emelkedik a tudomány színvonalára. A görög nép kezd ébredni hosszas lethargiájából, és őseinek példáján buzdulva, nemcsak a harcz terén, hanem nyelvében is be akarja bizonyítani előkelő származását, nevezetesen azt, hogy az ókorból változatlanul őrzött meg évezredekken át nagy nyelvkincset. Ennek a nyelvkérdésben való archaeomaniának zászlóvivője *Christopulos*, a genialis lyrikus, ki 1805-ben megjelent nyelvtanában hangoztatta először az aeol-dór hypothesis, mely szerint a mai görög nyelv összes dialectusaival együtt az ókori aeol és dór nyelvjárásokon alapul.¹⁹⁾

Christopulos theoriája, mely a mai görög nyelv eredetének magyarázatánál, tekinteten kívül hagyva a történeti fejlődés törvényeit, nem veszi számba a római és byzantiumi korszak nyelvét, csakhamar általánosan elfogadtatott, és az utolsó évtized kezdetéig érvényben maradt, még akkor is, a mikor a jelen század derekán az újgörög nyelv kutatása az épen megalapított összehasonlító nyelvtudománynyal érintkezett, a mint ezt pl. *Mullach* nyelvtana²⁰⁾ és a Németországban képzett, jeles tehetségű görög nyelvész, *Maurophrydes* működése²¹⁾ mutatja. Hasonló nyomokon járt *Deffner* is, *Curtius*

¹⁸⁾ *Sophocles: Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods.* New-York, Charles Scribner's Sons; Leipzig, Otto Harrassowitz, 1888. Ἀεζικὸν τῆς καθ' ἡμᾶς ἐλληνικῆς διαλέκτου μεθιερμηνευμένης εἰς τὸ ἀρχαῖον ἐλληνικὸν καὶ τὸ γαλλικὸν μετὰ γεωγραφικοῦ πίνακος τῶν νεωτέρων καὶ παλαιῶν ὀνομάτων ὑπὸ Σκαρλάτου Βυζαντίου. Ἐκδόσις τρίτη ἐπιρρημένη. Ἐν Ἀθήναις, Κορομηλάς, 1874 (első kiadása 1835-ben jelent meg).

¹⁹⁾ Γραμματικὴ τῆς Αἰολοδορικῆς ἤτοι τῆς ὁμιλουμένης τωρινῆς τῶν Ἑλλήνων γλώσσης. Ἐν Βιέννῃ παρὰ Ἰωάννα Σχραίμβα, 1805. L. még Ἑλληνικὰ ἀρχαιολογηματα-inak (Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐφημερίδος τοῦ Λαοῦ, 1853) következő két részét: Ἀπόδειξις τ' ὅτι ἡ τωρινὴ ἐλληνικὴ γλῶσσα εἶναι αἰολοδορικὴ (XVIII—XXXI) és Γλῶσσα Ἑλλήνων παλαιὰ καὶ νέα (25—98).

²⁰⁾ *Grammatik der griechischen Vulgärsprache in historischer Entwicklung.* Berlin, 1856.

²¹⁾ Δοκίμιον ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης, μαγίρνα 1860-ban, kiadva a smyrnai Εὐαγγελικὴ σχολῆ által Smyrnában 1871-ben. Egy kis értekezését l. a Kuhn-féle Zeitschrift für vergl. Sprachforsch. VII-ik kötetében.

György tanítványa, kinek egyébként az újjörög nyelv tényeinek pontos előadásában való érdemei tagadhatatlanok.²²⁾

III.

Hogy végre az újjörög nyelvtudomány — mint említettük — a múlt évtized elején a mai színvonal magaslatára emelkedett, az első sorban *Chatzidakis*-nak, az athenaei egyetem tanárának az érdeme, ki az újabb görög nyelvre vonatkozó tudományos kérdésekben első tekintély. Mint Delbrück jenai tanár tanítványa Németországban nyervén kiképeztetést, terjedelmes irodalmi működést fejtett ki az újabb görög nyelv terén.²³⁾ Munkáinak egész sorozatával szállott

²²⁾ A Neogrecia (Curtius, Studien, IV, 1871) az újjörög hangtannak első tudományos tárgyalása. 1880-ban kiadta a nem sokára beszüntetett Archiv für mittel- und neugriechische Philologie (Athen) I. kötetét.

²³⁾ Συμβολαί εις τήν ιστορίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. I. Ἀθήναιον σύγγραμμα περιοδικόν. Ἔτος I, τόμος 10. Ἀθήνησιν, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἐρμοῦ. 1881. 1—28 ll. Προσθήκαι εις τήν I συμβολήν τῆς ιστορίας τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ugyanott, 208—212 ll. II συμβολή εις τήν ιστορίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. 213—249 ll. Ἐπίκρισις εις τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Μ. Δέφνερ. Ugyanott, 411—486 ll., Deffner tsakoni grammatikájáról Gött. Gel. Anz, 1882, 11—12 sz. Περί τῶν εις -ους συνηρημένων τῆς Β' κλίσεως καὶ τῶν εις -ος οὐδετέρων ὀνομάτων τῆς Γ' ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ. Τρίτη συμβολή εις τήν ιστορίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ἐναίσιμος διατριβή ἐπὶ διδακτορικῇ ἀναγορεύσει. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Α. Τρίμη, ὁδὸς Πραξιτέλους, 11. 1883. Τετάρτη συμβολή εις τήν ιστορίαν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης Δελτίον τῆς ιστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρίας τῆς Ἑλλάδος. Τόμος πρῶτος, τεῦχος δευτέρον. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου ἀδελφῶν Περρῆ. 1883. 226—261 ll. Περί φθορολογικῶν νόμων καὶ τῆς σημασίας αὐτῶν εις τήν σπουδὴν τῆς νέας ἑλληνικῆς. Athenai, 1883. Zur praesensbildung des Neugriechischen. Kuhn, Zeitschr. für vergl. Sprachforsch., XXVII (1885), 69—82 ll. Die altgriechischen feminina auf -ος im Neugriechischen. Ugyanott 82—84 ll. Περί τῶν ἀπαρεμφατικῶν λειψάνων ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ. Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς τοῦ ἔτους, 1886. Psychares Essais-iról a Berl. Phil. Woch., 1887. Περί τονικῶν μεταβολῶν ἐν τῇ νεωτέρᾳ ἑλληνικῇ. Ἐτυμολογικαὶ σημειώσεις. Ἀθηναῖ I (1889), 247—288, 481—511 ll. Zum vocalismus des Neugriechischen. Kuhn, Zeitschr. für vergl. Sprachforsch., XXX (1890), 357—398 ll. Neugriechische Miscellen. Ugyanott, 1891, 105—124 ll. Zur Abstammungsfrage des Neugriechischen. Ἑλλάς, III (1891), 1—5 ll. Περί τῆς ἐτυμολογίας τοῦ „μαλόνω“. Ἀθηναῖ III (1891). 94 I. Σημασιολογικαὶ μεταβολαί. Ugyanott, 175—176 ll. Συμβολή εις τήν κλίσιν τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς. Ugyanott, 244—253 ll. Περί τὴν καταγωγῆς τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς. Ugyanott, 253—258 ll. Zur geschichte des mittel- und neugriechischen. Kuhn, Zeitschr. für vergl. Sprachforsch., XXXI (1892), 103—156 ll. Ἐκθεσις περὶ τῶν εις τὸν γλωσσικὸν διαγωνισμὸν

síkra az újgörög nyelvkérdésekben tekintélynek örvendő Deffner ellen, kimutatván, hogy az ókori dialectusok — csekélyes maradványoktól eltekintve — kivesztek, és hogy a mai görög köznyelv és dialectusai — az egyetlen tsakoni dialectus kivételével — nem az ókori nyelvnek, nevezetesen az aeol és dór dialectusoknak, hanem a római korszakban az attikai irodalmi nyelvből keletkezett köznyelvnek, κοινή διάλεκτος-nak a tovább fejlődései. Chatzidakisnak fölfogását az újgörög nyelv eredetéről magáévá tette több vele ugyanazon téren működő jeles nyelvész, mint Foy,²⁴⁾ Krumbacher,²⁵⁾ W. Meyer,²⁶⁾ G. Meyer,²⁷⁾ Thumb²⁸⁾ és Psychares.²⁹⁾

ὁποβληθέντων πονημάτων. Ἀρχεῖα τῆς νεωτέρας ἐλληνικῆς γλώσσης, 1892, α—λ. Einleitung in die neugriechische Grammatik. Indogermanische Grammatiken. Band V. Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1892. Zur neugriechischen declination. Kuhn, Zeitschr. für vergl. Sprachforsch., XXXII (1893), 420—433 ll. Ἑλληνικὴ γλῶσσα. Λεξικὸν ἐγκυκλοπαιδικόν. Ἀθήνησι, Μπαρτ καὶ Χίρστ ἐκδόται, 1893. Azonkivül irt az Ἐβδομάς (1865, martius 13), Ἐφημερίς (1885, junius 15, february 7—8, 10—11), Παρνασσός, Πλάτων, Τὸ παιδαγωγικὸν Σχολεῖον és a konstantinápolyi Φιλολογικὸς Σύλλογος-ban czikkeket. A nyelvkérdésre vonatkozó munkáit l. később.

²⁴⁾ Lautsystem der griechischen Vulgärsprache. Leipzig, Teubner, 1879. Beiträge zur Kenntniss des vulgärgriechischen. Bezenberger, Beitr. zur Kunde der indgerm. Spr. 1881. Τὸ ζήτημα τῶν ἀπαρμεματικῶν τύπων ἐν τῇ νεοελληνικῇ γλώσσῃ, Ἡμερολόγιον τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἔτους, 1886. Καὶ πάλιν τὸ ζήτημα τῶν ἀπαρμεματικῶν τύπων. Ugyanott. Griechische Vocalstudien, Bezenberger, Beiträge, XII.

²⁵⁾ Beiträge zu einer Geschichte der griechischen Sprache. Kuhn. Zeitschr. für vergl. Sprachforsch., XXVII. (1885), 481—545. ll. Ein irrationaler Spirant im Griechischen. Sitzungsber. d. bayer. Akad. d. Wiss., 1886.

²⁶⁾ Kommentár Portius nyelvtanához. Lásd a 13-ik jegyzetet.

²⁷⁾ Das heutige Griechisch az Essays zur Sprachgeschichte und Volkskunde-ben. Neugriechisch ἄμα. Brugmann-Streitberg, Indogermanische Forschungen. II. (1893), 370. l. Neugriechisch ἀρτάνα. Ugyanott. Analogiebildungen der neugriechischen Deklination. Bezenberger, Beiträge, I.

²⁸⁾ Untersuchungen über den Spiritus asper im Griechischen. Strassburg. 1889. Die neugriechische Sprache. Freiburg J. B. Mohr, 1892. Die neugriechische Sprachforschung in den Jahren 1890 und 1891. Streitberg, Anzeiger für indogermanische Sprach- und Altertumskunde. Strassburg, Trübner, I. (1892), 38—49, 146—155. ll.

²⁹⁾ Essais de phonétique néo-greque. Mém. de la soc. de linguistique, V, fasc. 5. (1880), VI. fasc. 1. (1884). Essais de grammaire historique. Paris, Leroux, I. (1886), II. (1889); bírálata Giannares-tól, Ἀθήνα III. (1891), 230—243. ll. Engel Die Aussprache des Griechischen czimü könyvéről Rev. crit., 1887. Előszó Portius nyelvtanához. (Lásd a 13-ik jegyzetet) Foy Griechische Vocalstudien-jéről Rev.

Ez utóbbi és Chatzidakis között jelenleg heves vita tárgyát képezi a középkori görög népnyelv kutatási módjának a kérdése. Míg Psychares úgy vélekedik, hogy a byzantiumi nyelvformáknak a szövegek alapján eszközölt összehasonlító statistikája alapján földeríthető a középkor népies nyelve, Chatzidakis abban a meggyőződésben van — nézetünk szerint helyesen — hogy, mivel a középkori irodalmi művek általában véve többé-kevésbé archaizáló műnyelven írvák, és még a népies irányiak is a régies formáknak és helytelen képzéseknek vegyülékét mutatják: annak elhatározásánál hogy ez vagy az a forma csakugyan megvolt-e a középkori népnyelvben, nem a szövegek, hanem a mai népnyelvben élő formák, mint a középkoriaknak származékai, játszanak döntő szerepet.

Az újjörög nyelvre vonatkozó irodalom ma már jelentékenynek mondható, igaz, hogy inkább terjedelemre, mint minőségre nézve. Maguk a görögök több társulatban és folyóiratban szolgálják a nemzetükkel foglalkodó tudomány ügyét: Konstantinápolyban az Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος című társaság hasonló névű közlönyével, Athenában a tudományok népszerűsítését célzó Σύλλογος Παρνασσός a Παρνασσός³⁰⁾ című folyóirattal, az egyetemen tanított tudományokat behatóan művelő Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρία az Ἀθηνᾶ³¹⁾ közlönnel, az újjörög nyelvvvel kizárólag foglalkodó Σύλλογος Κοραΐης az Ἀρχαία³²⁾

crit., 1888. Zur Entstehung der mittelgriechischen Schriftsprache (válasz Chatzidakisnak). Berl. Phil. Woch., 1888. Observations phonétiques sur quelques phénomènes néo-grecs. Paris. 1888 (Mém. Soc. de Ling., XI.) Ἱστορικὰ καὶ γλωσσολογικὰ ζητήματα. Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1888. La prononciation du grec. Nouvelle Revue, 1890. Rapport d'une mission en Grèce et en Orient. Paris, 1890. Études de philologie néo-grecque. Recherches sur le développement historique du Grec. Paris, Bouillon, 1892. (az újjörög philológiára vonatkozó, több tudóstól való tanulmányok kiadványa; közli Psychares, ki az I-től CCXI-ig terjedő kitűnő bevezetést írta). A nyelvkérdésre vonatkozó munkáit l. később.

³⁰⁾ Παρνασσός, σύγγραμμα περιοδικὸν κατὰ μῆνα ἐκδιδόμενον. Ἐν Ἀθήναις, ἐκδότης Ἀλέξανδρος Παπαγεωργίου.

³¹⁾ Ἀθηνᾶ, σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρίας. Ἀθῆναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Περρῆ. Megrendelhető Athenában Barth és Hirst kiadóknál, és Beck könyvkereskedőnél.

³²⁾ Ἀρχαία τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης ἐκδιδόμενα ὑπὸ τοῦ Συλλόγου Κοραΐ. Ἀθῆναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Νικολάου Γ. Τυγγέση. Kapható Athenában Barth és Hirst kiadóknál, és Beck könyvkereskedőnél.

czímű kiadványokkal, és a kisázsiai görögségnek szolgáló Σύλλογος μικρασιατικῆς „ή Ἀνατολή“ nevű társaság. Azonkívül megjelenő felben van Smyrnában egy Θέσις című folyóirat, mely első sorban a philologiai tudományokat szándékozik fölkarolni.

A főtebb említett tudósok művein kívül még számos munka jelent meg, melyek részint a mai görög nyelvet a maga egészében vagy egyes részeiben tárgyalják ³³⁾, részint a szótáriróadalom ³⁴⁾, nyelv-

³³⁾ *David*: Kurze Vergleichung der Alt- und Neugriechischen Sprache, deutsch von *Struve*. Königsberg, 1827. *Brandes*: Die neugriechische Sprache und die Verwandtschaft der griechischen Sprache mit der Deutschen. Lemgo und Detmold, 1860. Πρὸς τὸ θικὸς: Ἰεωτικὰ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης. Smyrna, 1866. *Constantinidis*: De infinitivi linguae graecae vulgaris forma et usu. Argentorati, 1878. *Neohellenica* An introduction to Modern Greek. London, Macmillan and Co., 1892. *Dossios*: Beiträge zur neugriechischen Wortbildungslehre. Zürich, 1879. *Boltz*: Die hellenische oder neugriechische Sprache. Darmstadt, Brill, 1881. (megjelent egy második bővített kiadás is). Die hellenischen Taufnamen der Gegenwart soweit dieselben antiken Ursprungs sind, nach Gebrauch und Bedeutung zusammengestellt. Leipzig. *Friedrich Kapp*: Die griechischen und lateinischen Gutturallante im Neugriechischen und in den romanischen Sprachen. Jahresbericht des k. k. Staatsgymn. im IX. Bezirke in Wien für das Schuljahr, 1882—1883. *Henry*: Etude sur l' analogie en general et sur les formations analogiques de la langue grecque. Lille, 1883. Κοντόπουλος: Ἀθανασία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἢ ἀνεύρεσις τῆς ὀμηρικῆς γλώσσης ἐν ταῖς δημώδεσι διαλέκτοις τῆς συγχρόνου Ἑλληνικῆς. Ἐκδοσις δευτέρα. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐνώσεως, 1884. *Brady*: Die Lautveränderung der neugriechischen Volkssprache und Dialecte nach ihrer Entwicklung aus dem Altgriechischen Göttingen, 1886. *H. Müller*: Das Verhältniss des Neugriechischen zu den romanischen Sprachen. Leipzig. *Friedrich*, 1888. *Buresch*: γέροναν und anderes Vu'gärgriechisch. Rhein. Mus. 46. (1891.) *Pavolini*: Über Dvanda-composita im Neugriechischen. Ἑλλάς III. (1891.) *C. Müller*: Historische Grammatik der hellenischen Sprache. Leiden, Brill. Erster Band: Grammatik. Zweiter Band: Chrestomathie. 1891—1892. Τσικίπουλος: Μελέτη περὶ λεξιμοῦ τῆς καθ' ἡμᾶς δημώδους γλώσσης. Ἀρχεῖα τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης. Τόμος Α', τεῦχος Α' καὶ Β', 1892. *Apostolidis*: Du grec alexandrin et de ses rapports avec le grec ancien et le grec moderne. Alexandrie. 1892 *Hesseling*: Essai historique sur l' infinitif grec. Etudes de Philologie néo-grecque. Paris, Bouillon, 1882. 1—44. II. *Pernot*: Etudes sur les substances dialectales en néo-grec. Ugyanott, 45—82. II. *G. Schmitt*: Κελαηδῶ. Ugyanott, 278. I. *Krumbacher*: Woher stammt das wort Ziffer (chiffre)? Ugyanott, 346—356. II *Pernot*: Ἐοπνῶ. Ugyanott, 357—366. II. *Psichari*: Ἐν. Ugyanott, 367—374. II.

³⁴⁾ *Weigel*: Neugriechisch - deutsch - italienisches Wörterbuch. Leipzig, 1796. Deutsch-neugriechisches Wörterbuch. Leipzig, 1804. *Kind*: Handwörterbuch der neugriechischen und deutschen Sprache. Leipzig, Holtze, 1881. *Jannara-*

tanok és nyelvkönyvek³⁵⁾ körébe tartoznak. De különösen ki kell emelnünk e helyt egy férfit, ki műveinek hosszú sorozatával és tanítással hazánkban az újjörög nyelvnek számos évek óta lelkes támogatója: a kiváló hellenistát *Tély Iván-t.*³⁶⁾

lis: Deutsch-Neugriechisches Handwörterbuch. Hannover, Hahn, 1883. *Mitsotakis*: Neugriechischer Sprachführer. Konversations-Wörterbuch. Leipzig und Wien, Bibliographisches Institut, 1892. *Dehèque*: Dictionnaire grec moderne français. Paris, Maisonneuve. Βλάχος: Λεξικόν ἑλληνογαλλικόν. Athen, 1871. *Legrand*: I. Λεξικόν νεοελληνικόν καὶ γαλλικόν. II. Nouveau dictionnaire français grec moderne. Paris, Garnier, 1889. Βαρβάτης: Νέον λεξικόν ἑλληνογαλλικόν. Ἐν Ἀθήναις, παρὰ τῷ ἐκδότῃ Ἀντωνιάδῃ, 1886. (Ez és a Jannarakisé a legajánlhatóbb újjörög szótárak.) Βυζάντιος: Λεξικόν ἑλληνογαλλικόν καὶ γαλλοελληνικόν. Ἐν Ἀθήναις, Ἀνέστης Κωνσταντινίδης, 1888. Κοντόπουλος: I. Λεξικόν ἑλληνογαλλικόν. II. Λεξικόν γαλλοελληνικόν. Ἐν Ἀθήναις, Σακελλάριος, 1888. A lexicon of Modern Greek. London, Trübner, 1868.

³⁵⁾ *Thomas*: Nouvelle méthode pour apprendre les principes de la langue grecque vulgaire. Divisée et partagée en XII, heures. Paris, 1709. *Peucker*: Kurze theoretisch-praktische Grammatik der neugriechischen Sprache in ihrem Verhältniss zur altgriechischen. Breslau, 1863. *Jeannarakis*: Neugriechische Grammatik. Hannover, Hahn, 1877. *Wied*: Sprechen Sie Neugriechisch? Leipzig, Koch, 1882. Die Kunst die neugriechische Volkssprache durch Selbstunterricht schnell und leicht zu erlernen. Wien, Pest, Leipzig, Hartleben. *Vlachos*: Elementar-Grammatik der neugriechischen Sprache, Leipzig, Brockhaus, 1883. *Sanders*: Die heutige griechische Sprache. Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1890. *Mitsotakis*: Praktische Grammatik der neugriechischen Schrift und Umgangssprache. Stuttgart, Berlin, Spemann, 1891. (Legjobb újjörög nyelvtan.) *Legrand*: Grammaire grecque moderne. Paris, 1878. *Rangabé*: Grammaire abrégée du grec actuel. Paris, Pedone-Lauriel, 1886. Ἰασεμίδη: Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἰασεμίδη, 1881. Ἀποστολόπουλος: Ἐπιμέθοδος γραμματικῆ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐν Ἀθήναις, Ἀποστολόπουλος, 1886. Κονδύλης: Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐν Ἀθήναις, Σακελλάριος, 1888. Γεράκης: Γραμματικὴ νέας νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐν Ἀθήναις, Βλάστος, 1892. Σακελλάριος: Στοιχειώδης γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐν Ἀθήναις, Σακελλάριος, 1893. — *Poussié*: Manuel de conversation en trente langues. Paris, Soudier, 1891. (Az újjörög rész Psycharestől való.) *Defner*: Leitfaden der deutschen und neugriechischen Conversationssprache. Athen, Wilberg, 1884. *Jannaris*: Wie spricht man in Athen? Leipzig, Giegler, 1891. Μανράκης: Διάλογοι ἑλληνογερμανικοί. Ἐν Ἀθήναις, Σακελλάριος, 1889. *Kind*: Neugriechische Chrestomathie. Leipzig, 1833. *Vlachos*: Neugriechische Chrestomathie. Leipzig, Brockhaus, 1883. Δροσίνης—Καζδόνης: Νεοελληνικά ἀναγνώσματα, Ἐν Ἀθήναις, Ἀνέστης Κωνσταντινίδης, 1889.

³⁶⁾ Συγγράμματα ἑλληνικά Βουδαπέστη, τόποις τοῦ Οὐγγρικοῦ βασιλικοῦ πανεπιστημίου, 1880. A függelékben felsorolt 101 munkához járulnak még a következők: Újjörög irodalmi termékek. A M. Akadémia kiadványa, 1883. Középkori görög

IV.

A régiséget illetőleg kevés nyelv vetekedhetik a göröggel és egyedül neki van az európai nyelvek között majdnem három évezredes irodalmi élete. Mint a világ leggeniálisabb népe szellemének legelőkelőbb nyilvánulása, a hosszú idők folyamán majdnem végzetlenné és beláthatatlanná vált áradatában; nem csodálkozhatunk tehát, ha fejlődésének minden egyes fokozatát még távolról se ismerjük tökéletesen!

A klasszikus kor nyelvének ismerete — a mennyire a meglevő források engedik — ki van ugyan merítve, úgyszólván teljesen, de az alexandriai és római korszaké igen hiányos, és még inkább az a byzantiumi korszaké, mely utóbbi körülmény szerfölött megnehezíti a byzantiumi görög nyelvvel összefüggő mai görög nyelv tanulmányozását. Ez utóbbiról tudjuk, hogy a *κοινή διάλεκτος*-ból származik, hogy északi és déli dialectus-csoportra oszlik: mindezt Chatzi-

verses regények. A M. Akad. Kiadv. 1883. Οὐγγρική ἐκθεσις περὶ νεοελληνικῶν συγγραμμάτων. Κλειώ, 1148 szám, 1883. Újgörög népdalok. Vasárnapi Újság, 1. sz. 1884. Ἐπιστολή. Νέα Ἡμέρα, 518 (1506) sz. 1884. (Czáfolata annak az állításnak, hogy Görögország hanyatlik.) Theodora: Rhankavis Kleon görög drámai költeménye. Fővárosi Lapok, 72 és 73 sz. 1885. Ugyanaz francziául. Revue internationale, 824—838 ll. 1885. Nyelvészeti mozgalmak a mai görögöknél. A M. Akad. Kiadv. 1885. Ἐκ τῶν ὀδοιπορικῶν τοῦ καθηγητοῦ Ι. Τέλλου. Ἐσπερος, 100 sz. Heraklius: Rhankavis Kleon hellén drámája nyelvészeti jegyzetekkel. A M. Akad. Kiadv. 1886. Πρὸς τὸν ἐξοχώτατον πρωθυπουργὸν τῆς Ἑλλάδος Χαρίλαον Τρικοῦπην. Νέα Ἡμέρα. 634. sz. 1887. Ἡράκλειος, Κλέωνος Ῥαγκαβῆ ἑλληνικὸν δράμα μετὰ γλωσσολογικῶν σημειώσεων. Ἐστία, 586. sz. 1887. Jelentés újhellén munkákról. A M. Akad. Kiadv. 1887. Ὁ Ἐγγελιανὸς ἐργάτης ὑποδηματοποιῶ, ἢ τὸ ἀπόλυτον ὑπόδημα. Νέα Ἡμέρα. 671. sz., 1887. Οὐγγρική ἐκθεσις περὶ νεοελληνικῶν συγγραμμάτων. Νέα Ἡμέρα. 677. sz. 1887. 1887. Ἡ ὀδοιπορία μου εἰς Ῥώμην καὶ Νεάπολιν. Νέα Ἡμέρα, 686. sz. 1888. Egy görög úti naplóból. Egyetértés, 96. sz. 1888. Görögországi útam. Egyetértés, 309., 310., 322., 327., 332. sz. 1888. Σχολεῖα ἐν Οὐγγαρίᾳ. A Παρνασσός oct.-nov. füzetében, 1888. Dalmok és tánczosok. Újhellén mese. Fővárosi Lapok, 300. sz. 1889. Meine Erlebnisse in Athen. Budapest, Lipcse, Bécs. Lauffer Vilmos kiadása, 1890. Komnéni Alexius. Hellén dráma Pervánoglos Jánostól. Fővárosi Lapok, 31. sz. 1890. Παρατηρήσεις εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις ὑπὸ τοῦ Κ. Πολίτου ἐκδιδόμενον ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικόν. Νέα Ἡμέρα, 797. sz. 1890. Újabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. A M. Akad. Kiadv. 1890. Συνάφεια Ἑλλήνων καὶ Οὐγγρων. A konstantinápolyi Ἑλληνικὸς φιλόλογικὸς Σύλλογος 18-ik kötetének függelékében. 1890. Zwei philhellenische Damen. Pester-Lloyd, 279. sz. 1890. Ἡ ἑλληνική γλῶσσα ἐν Οὐγγαρίᾳ. Ἀκρόπολις, 3233. sz. 1891. Βίος Καρόλου Kisfaludy. Ἑλλάς, 4 füzet, 1891.

dakis föllépése óta, ki az aeol-dór theoriát megdöntötte, és a Koraeus társulat Archivumát az eddigelé elhanyagolt dialectusok rendszeres átkutatásának organumává tette. De egészben véve az újjörög nyelv terén még rendkívül sok a teendő. Nem tudjuk pontosan, hogy ezt a nyelvet, mely Ázsiában majdnem a Taurusig és Antitaurusig, Európában a Balkánig terjed, és alsó Olaszországnak is némely helyein előfordul, hány millió ember beszéli; nem ismerjük kellőképpen dialectusait, nincs kimerítve és földolgozva szókinése, nincs megállapítva szótana és mondattana.

A görög nyelv életében hat korszak különböztethető meg. Az első, az ősnyelv kora, kezdetét veszi a görög nyelvnek az indogermán anyanyelvből való kiválásával, és tart a dialectusoknak kifejlődéséig, k. b. a Kr. előtti 1000-ik évig; miveljáról nyelvemlékek hiányában csak az összehasonlító nyelvészet ad némi fölvilágosítást. Ez után következik másodikként kr. e. 500-ig a dialectusok kora, melyből a legrégebb nyelvemlékek származnak, s a melyben nem volt még egy általánosan beszélt és írott nyelv, hanem az irodalom egyes fajtái egyes dialectusok nyelvén műveltettek. Közülök kiemelkedett a Kr. e. ötödik században az attikai nyelv és mindinkább háttérbe szorította a többi dialectusokat, különösen a Kr. e. harmadik században, mikor a hellén műveltségű Nagy Sándor és utódai messze földekre kiterjesztették használatát. Ez a görög nyelv fejlődésének harmadik és legmagasabb stadiuma, az attikai nyelv korszaka, melynek végső határát k. b. Kr. születése idejére tehetjük.

A Nagy Sándor és utódai által kelet uralkodó nyelvét tett attikai nyelv nem maradt meg sokáig eredeti tisztaságában, hanem bizonyos, a görög nyelvben eddigelé szórványosan előforduló nyelvi sajátosságok fokozatos általánosításával átváltozott hang-, szó- és mondattanában. A hangszín tekintetében az *i* hang lép előtérbe, az analogikus képzések egyszerűbbé teszik a név- és igeragozást, és egyszerűbbé válnak a mondatalkotás szabályai is. De a leglényegesebb változás abban mutatkozik, hogy a hangsúly, mely eddigelé a hangerő és hangfok egyesülése által képeztett, — oly módon, hogy a hangsúlyozott szótag erősebb és magasabb volt mint a hangsúlytalan — függővé tette önmagától a hangnak még egy harmadik tulajdonságát is, a hanghúzatot, mely mindeddig a szótagok tulajdona volt, s ezáltal megváltoztatta a hanghúzási viszonyokat. T. i.

a hangsúlyozott szótag most már nemcsak erősebb és magasabb, de hosszabb is volt a többinél, melyek azzal szemben gyöngébben, mélyebben és rövidebben hangzottak. A hosszúság nem jellemző tulajdona többé valamely szótagnak, hanem mindig a hangsúlyhoz csatlakozik, és azzal együtt változtatja helyzetét, pl. ὀλίγος és ὀλιγόσιτος, de régebben ὀλίγος és ὀλιγόσιτος. Mindezen változások k. b. Kr. táján vagy egy-két századdal Kr. u. lettek általánosabbá, főtulajdonságait képezvén az attikaiból kifejlett és egész keleten elterjedt köznyelvnek, a görög nyelv negyedik korszakát képező κοινή διάλεκτος-nak, melynek ideje kiterjeszthető Kr. u. 500-ig.

Természetes, hogy a κοινή διάλεκτος nagy kiterjedéséhez képest nem sokáig tarthatta meg egységes alakját, hanem kezdett nyelvjárásokra oszlani. Ez az oszlás azonban csak akkor ölthetett határozott alakot, mikor a régi dialectusok már elenyésztek, mert különben befolyásolták volna az új dialectusok keletkezését, melyek csak a szókincsben mutatnak többszörösen az ókorból öröklött nyelanyagot, de a nyelv fő sajátosságát képező hang- és szótan tekintetében úgyszólván teljesen függetlenek az ókori nyelvjárásoktól. Suetonius (Tiberius, 56) említi, hogy a rhodusiak a Kr. u. első században még dór nyelven beszéltek, és a következő századból való Pausanias (IV, 27. 11.) megjegyzi, hogy a messeneiek az ő idejében még saját nyelvjárásukat használták; de épen ezeknek a tényeknek mint kivételeseknek kiemelése bizonyítja, hogy ebben az időben a régi dialectusok egészben véve már elenyésztek. Tehát k. b. eltaláljuk az igazságot, ha a κοινή-ből származó dialectusok határozottabb kifejlésének idejét Kr. u. 500-ra tesszük, melylyel egyszersmind kezdetét veszi a görög nyelv ötödik korszaka, és tart k. b. a jelen század kezdetéig.

Ekkor ismét új fordulat áll be a görög nyelv életében. A görög nemzet új életre ébred hosszas szunnyadásából, kivívja szabadságát a tulajdonképeni Görögországban, és a politikai egység tudata maga után vonja a nyelv egységének szükségességét. Kifejlődik a szóbeli érintkezés általános organumaként egy új köznyelv, egy új κοινή διάλεκτος, α καθωμιλημένη vagy δημώδης γλώσσα, a mint a mai görögök nevezik, Chatzidakis elnevezése szerint a πολιτική γλώσσα, mert leginkább a művelődés központjaiban, a városokban van elterjedve. Ez a görög nyelv hatodik és utolsó korszaka. A mai köznyelv

mellett létező dialectusok mind a régi κοινή διάλεκτος-ból származott tájnyelvek folytatásai, az egyetlen tzakoni dialectus kivételével a Peloponnesosban, mely közvetlenül a régi lakónok nyelvéből származott le napjainkig.

V.

Az újjörög dialectusok — mint említettük — Chatzidakis szerint³⁷⁾ két fő, északi és déli csoportra oszlanak. Határvonal a kettő között az Athenaetől északra eső és annak közelében elhaladó 38-ik szélességi fok. A különbség alapját az képezi, hogy az északi csoportban a hangsúlytalan *u* és *i* hangok elenyésznek, a hangsúlytalan *o* hang *u*-vá és *e* hang *i*-vé gyöngől, míg a déli csoportban az említett hangok általában véve változatlanul megmaradnak, tehát pl. a déli csoportban: βουκέντρι, ζουμί; πιθάρι, ἔρημος; ἄγγελος, φέρω; κρεββάτι, καιρός, az északi csoportban: βκέντρι, ζμί; πιθάρι, ἔρμους; ἄγγιλους, φέρου; κριββάτ, κιρός.

Az eddig ismert dialectusok közül az északi csoporthoz tartoznak: Akarnania és Aitolia³⁸⁾, Lokris³⁹⁾, Epeiros⁴⁰⁾, Macedonia (Belbento)⁴¹⁾, Thracia és az északi Sporadesek (Lesbos)⁴²⁾ nyelvjárásai; a déli csoporthoz: Athenai⁴³⁾, Aigina⁴⁴⁾, az Aigaion tenger szigetei-

³⁷⁾ L. különösen Zum vocalismus des Neugriechischen (Kuhn, Zeitschr. XXX., 1890.) czimű értekezését. Krumbacher (Ein irrationaler Spirant im Griechischen. Sitzungsber. d. bayer. Akad. d. Wiss. 1886.) a parasitikus γ szerepe alapján megkísérelte az újjörög dialectusoknak három csoportba osztását.

³⁸⁾ Heuzey: Le mont Olympe, I. Kind cikkét Petermann, Mitteilungen, 1861-ben.

³⁹⁾ Calciopulos: De sonorum affectionibus, quae percipiuntur in dialecto neolocrica. Curtius, Studien, V.

⁴⁰⁾ Πούσιος: Συλλογή λέξεων, παραμυθίων, ἁσμάτων τοῦ ἐν Ζαγορίῃ τῆς Ἠπείρου ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, XIV, 1879—1880.

⁴¹⁾ Μπουρντόνας: Μελέτη περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος Βελβεντοῦ καὶ τῶν περιχώρων αὐτοῦ. Ἀρχαία τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης. Τόμος Α', τεῦχος α' καὶ β', 1892, 1—121 ll.

⁴²⁾ L. a konstantinápolyi Ἑλλ. Φιλ. Σύλλογος VIII. és IX. kötetét. Lesbos glossariuma a Neοελληνικά Ἀνάλεκτα I-ben.

⁴³⁾ Καμπούρογλους: Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν-ῆν (Athenai, 1889.)

⁴⁴⁾ Thumb: Μελέτη περὶ τῆς σημερινῆς ἐν Αἰγίνῃ λαλομένης διαλέκτου. Ἀθηνᾶ, III, (1891), 95—128 ll.

nek ⁴⁵⁾, (Chios ⁴⁶⁾, Syros ⁴⁷⁾, Amorgos ⁴⁸⁾, Thera,) ⁴⁹⁾ Kalymna, Rhodos, Karpathos, Kasos ⁵⁰⁾, Kreta ⁵¹⁾ és Kypros ⁵²⁾ szigeteknek, az Ionion tenger szigeteinek ⁵³⁾ és Alsó Italiának ⁵⁴⁾ (Bova ⁵⁵⁾, Terra d' Otranto) ⁵⁶⁾

⁴⁵⁾ *Tozer*: Islands of the Aegean. Oxford, Clarendon Press, 1890. Βάλλη ν-
δας· Κυθηναϊκὰ ἤτοι τῆς νήσου Κύθνου χωρογραφία καὶ ἱστορία μετὰ τοῦ βίου τῶν
συγχρόνων Κυθίων ἐν ᾗ ἤθη καὶ ἔθη καὶ γλῶσσα καὶ γένη. Syra, 1882.

⁴⁶⁾ Πασπάτης· Τὸ χιακὸν γλωσσάριον, ἦτοι ἡ ἐν χίῳ λαλουμένη γλῶσσα.
Athenai, 1888. Κανελλάκης· Χιακὰ ἀνάλεκτα. Athenai, 1890.

⁴⁷⁾ Κλών Στέφανος· Γλωσσάριον Σύρου. Bulletin de corres. hellen. III.

⁴⁸⁾ *Thumb*: Beiträge zur neugriechischen Dialektkunde. I. Der Dialekt
von Amorgos. Brugmann-Streitberg, Indogermanische Forschungen, II, 1—2,
65—124 ll., 1892.

⁴⁹⁾ Πεταλάς· Θηραϊκῆς γλωσσολογικῆς ὕλης τεύχος Α'. Ἰδιωτικὸν τῆς Θηραϊ-
κῆς γλώσσης. Athenai, 1876.

⁵⁰⁾ *Kind*: Zur Kenntniss der neugriechischen Sprache II. Der dialekt der
inseln Karpathos, Rhodos, Kalymnos und Kasos. Kuhn, Zeitschr. f. vergl.
Sprachforsch. XV. (1866), 144—147 ll.

⁵¹⁾ Χουρμούρης· Κρητικὰ. Ἀθήνησι, 1842. *Jeannarakis*: Kretas Volks-
lieder. Leipzig, 1876. Σκιαῖς· Περὶ τῆς Κρητικῆς διαλέκτου. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ
τυπογρ. Σακελλαρίου, 1891.

⁵²⁾ *Kind*: Zur Kenntniss der dialekte der neugriechischen Sprache. Der
cypriische dialect. Kuhn, Zeitsch. f. vergl. Sprachforsch. XV. (1866), 179—191
ll. Λούκας· Λέξεις κυπριακά. Ἐφημερίς τῶν φιλομαθῶν, 1865, 1866 és 1866 ἐν-
folyamában. *Rothe*: Questiones de Cypriorum dialecto et vetere et recentiore.
Pars I. Lipcse, 1875. *Beaudouin*: Etude du dialecte chypriote moderne et
médiéval. Paris, 1883. Σακελλάριος· Τὰ Κυπριακά, ἦτοι γεωγραφία, ἱστορία καὶ
γλῶσσα τῆς νήσου Κύπρου, ἀπὸ τῶν ἀρχαιστῶτων χρόνων μέχρι σήμερον. Ἐν Ἀθήναις,
τύποις καὶ ἀναλώμασι Σακελλαρίου, 1890—1891 (két kötet, a nyelvet a második
kötet tárgyalja). *Myrianthus*: Κυπριακὰ λέξεις. Α Φιλίστωρ III. és IV. kötetében.

⁵³⁾ *Télfy*: Solomos Dénes költeményei és a hétszigeti götög népnyelv.
A M. Akad. kiadv., 1870.

⁵⁴⁾ *Comparetti*: Saggi dei dialetti Greci dell' Italia meridionale, raccolti
et illustrati. Pisa, 1866. *Tozer*: The Greek-speaking Population of Southern
Italy. Journal of Hellenic Studies. X, (1889.) *Prince L. L. Bonaparte*: Linq-
uistic Islands of the Neapolitan and Sicilian provinces of Italy, still existing in
1889. Hertford, 1890 (különlenyomat a Transactions of the Philological Society-
ből). *Krumbacher*: Griechen im heutigen Italien. Wissenschaftliche Rundschau
der Münchener Neuesten Nachrichten, 1891, 14 februarius. *G Meyer*: Alcune
aggiunte all' articolo del Morosi sull' elemento greco nei dialetti dell' Italia
meridionale. Arch. glott. XII.

⁵⁵⁾ *Pellegrini*: Il dialetto greco-calabro di Bova. Rivista di Filologia, II.
III. Il dialetto greco-calabro di Bova. Torino e Roma, Loescher, 1880.

⁵⁶⁾ *Morosi*: Studi sui dialetti Greci della terra d' Otranto. Lecce, 1870.

dialectusai. Kisázsia⁵⁷⁾ (a kappadokiai Phertakaina)⁵⁸⁾ és a Pontos Euxeinos⁵⁹⁾ (Trapezus⁶⁰⁾, Ofis)⁶¹⁾ nyelvjárásai szintén északi és déli csoportra oszthatók. Egészen külön áll a tzakoni dialectus a Peloponnesosban⁶²⁾. A mai nyelvjárásoknak itt adott és a régiekétől egészen eltérő csoportosítása világosan mutatja, hogy az újjörög nyelvjárások nem állanak összefüggésben a régiekkel: ezek, mind kivesztek a régi lakónok nyelvének kivételével, mely, mint föntebb kiemeltük, még mai nap is él — de természetes, hogy nem változás nélkül — a tzakonok nyelvében.

Ha már most az idegen nyelveknek a göröghöz való viszonyát vizsgáljuk, el kell ugyan ismernünk, hogy többszörös befolyással voltak ez utóbbira, de nem változtatták meg annak lényegét. Az idegen hatás inkább csak a szóképzésben, pl. a latin- román -άτος, -άρης, -ούλα, -ούρα suffixumok használatában, és különösen az idegen szókincs fölvételében nyilvánul, mint ez más nyelvekben is mutatkozik; de ilyféle átvételek megfelelnek a nyelv fejlődési törvényeinek, és

⁵⁷⁾ *Lagarde*: Neugriechisches aus Kleinasien. Abhandl. d. Göttinger Ges. d. Wiss. XXXIII, (1886). Βαλαβάνης· Μικρασιατικά. Athenai, 1891.

⁵⁸⁾ Καρολιθής· Γλωσσάριον συγκριτικὸν Ἑλληνοκαππαδοκινῶν λέξεων, ἧτοι ἡ ἐν Καππαδοκίᾳ λαλομένη ἑλληνικὴ διάλεκτος καὶ τὰ ἐν αὐτῇ σωζόμενα ἔχρη τῆς ἀρχαίας καππαδοκικῆς γλώσσης. Ἐν Σμύρνῃ, ἐκ τοῦ τυπογρ. „Ὁ Τύπος“, 1885. Ἀλεξ. Κοριθής· Λεξιλόγιον τοῦ ἐν Φερτάκιναις γλωσσικοῦ ἰδιώματος. Ἀελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρίας, I. Κρινόπουλος· Τὰ Φερτάκaina. Athenai, 1889.

⁵⁹⁾ *Deffner*: Die Infinitive in den pontischen Dialekten und die zusammengesetzten Zeiten im Neugriechischen. Monatsber. der. berl. Akad., 1877. *Oekonomides*: Lautlehre des Pontischen. Leipzig, Hinrichs, 1888. Γλωσσικά ἐκ τοῦ Πόντου. Ἀθήνα II. (1890), 236—248 II.

⁶⁰⁾ *Kind*: Zur Kenntniss der dialekte der neugriechischen Sprache. I. Der trapezuntische dialekt. Kuhn, Zeitschr. f. vergl. Sprachforsch. XV. (1866.) 142—144. II. Ἰωαννίδης· Ἱστορία καὶ στατιστικὴ Τραπεζουδῶντος καὶ τῆς περὶ ταύτην χώρας ὡς καὶ τὰ περὶ τῆς ἐνταῦθα Ἑλληνικῆς γλώσσης. Κωνσταντινουπόλις, 1870. Κούσης· Περὶ Τραπεζουντίας διαλέκτου. Πλάτων, σύγγραμμα περιοδικόν, ἐν Ἀθήναις, 1890.

⁶¹⁾ *Deffner*: Glossar des ofitischen Dialekts. Archiv für mittel- und neugriechische Philologie, I. (1880.)

⁶²⁾ *Thiersch*: Ueber die Sprache der Zakonen. Abh. d. philos.-philol. Cl. d. k. bayer. Ak. d. W. I. (1885). *Deville*: Étude sur le dialecte tzakonien. Paris, 1866. Οἰκονόμος· Γραμματικὴ τῆς τσακωνικῆς διαλέκτου. Athenai, 1870. *Deffner*: Zakonisches. Monatsber. der berl. Akad. 1875. Zakonische Grammatik. I. Berlin, 1881. Weidmann. *M. Schmidt*: Das Tzakonische. Curtius, Studien, III.

nincs jogunk ezeket a nyelv lényegén ejtett csorbáknak tekintenünk. A fődologban, a hang és ragozástan tekintetében a mai görög nyelv érintetlen maradt, és mint ilyen a régi görögnek valódi leszármazottja. Némely nyelvészek az idegen befolyás föltevésében vagy általában véve igen messzire mentek ⁶³⁾, vagy egyes dolgokat magyaráltak helytelenül idegen befolyás alapján. Így pl. a régi infinitivusnak kivesztét, illetőleg annak *vá*-val és a *verbum finitum*mal való körülírását Fallmerayer szláv, Miklosich albán befolyásnak tulajdonította, holott nem egyéb mint a görög *ÿz* használatának tovább fejlődése. Mások hajlandók voltak mindazon képződések, melyek az újgörögben azonosak a román nyelvekéivel, ez utóbbiak hatásának tulajdonítani; de ebben a jelenségben is csak olyan parallelismust láthatunk, mely általában véve minden nyelvfejlődés sajátosságát képezi. És itt hangsúlyoznunk kell, hogy a görög nyelv conserváló erejénél fogva nem ment oly mérvű változásra keresztül, mint a hogy ezt a román nyelvekben észleljük, és hogy Psychares túloz, a mikor az újgörög nyelvben mutatkozó változásokat egy fokra helyezi a román nyelvekéivel. Szóval, erősebb hatás csak a szókincs tekintetében mutatkozik, kivéve az alsó-italiai görög nyelvjárásokat, melyek teljesen áthatva olasz elemektől már vegyületes nyelvekké váltak, és csak idő kérdése, hogy egészen elolaszosodjanak.

A rómaiak, szlávok és albánok, majd a román népek (olaszok, francziák), törökök és oláhok mind hosszú ideig tartó és közeli érintkezésbe jutottak a görögökkel, de nem befolyásolták mindannyian egyenlő mértékben azoknak szókincsét. A szlávok ⁶⁴⁾ albánok és oláhok ⁶⁵⁾, mint említettük, csak physikailag voltak hatással a görög-

⁶³⁾ Pl *Heilmair* a negyvenes években (*Die Entstehung der romaischen Sprache unter dem Einflusse fremder Zungen*).

⁶⁴⁾ *Miklosich*: *Die slavischen Elemente im Neugriechischen*. Sitzungsberichte der k. Ak. der Wiss. Wien, 1870, 63-ik kötet, 529—566 ll. A görögnek a szláv nyelvekre való hatását tárgyalja: *Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen*. Denkschr. d. k. Ak. d. Wiss. zu Wien, 1869.

⁶⁵⁾ *Philippson*: *Zur Ethnographie des Peloponnes*. Petermann, Mitteilungen, 1890. *G. Meyer* (*Sammlung indogermanischer Wörterbücher*. III. Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache. Strassburg, Trübner, 1891) viszont kimutatja a görög nyelvnek az albánra való hatását, és *Cihac* (*Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Éléments slaves, magyars, turcs, grecs moderne et albanais*. Francfort, 1879) az oláhra való befolyását.

gökre, de nyelvi tekintetben való befolyásuk — különösen a szlávoké — alig számbavehető. Miklosich⁶⁶⁾ mindössze 129 szláv eredetű szót tud kimutatni a mai görög nyelvben, de az általa felsorolt szavak se mind szláv származásuak, és csak igen kevés közülök általános használatú. Azonban a rómaiak⁶⁷⁾, román népek⁶⁸⁾ és törökök⁶⁹⁾ jóllehet a görögökkel csekély mértékben vegyültek, meglehetősen gyarapították emezeknek szókincsét. A latin a császárok korától kezdve juttatott sok szót a görögnek, különösen az irodai nyelvben; olasz szavak a velenceiek kereskedelme folytán, főképen pedig az 1204-ben alapított latin császárság idejétől kezdve hatoltak be nagy mértékben a görög nyelvbe; és a tizenötödik századtól kezdve a török nyelv befolyásolta leginkább a görög szókincsét.

Az arány, mely szerint az idegen szavak a görög szókincs különböző kategóriái között megoszlának, tanulságos műveltségtörténeti szempontból. Róma számos hivataloskodási és hadügyi terminus technikust adott a byzantiumi görög birodalomnak; a pénzügy, kereskedelem és különösen a tengerészet szavai olaszok; a marhatenyésztés kifejezései a Görögországban pásztorkodó oláhok nyelvének hatását mutatják a szárazföldön, míg az idegen befolyástól általában véve mentebb szigetlakóknál ez nem tapasztalható. Az enyelgés szavai

⁶⁶⁾ L. a 64-ik jegyzetben említett értekezését.

⁶⁷⁾ Μηλιάρakis · Πόθεν τὸ κοινὸν γεωγραφικὸν ὄνομα Νεμπορρί, Νεμπορρί, Ἐμπορρί, Ἐμπορρίων. Ἑστία, 1891. Μικρογιάννης · Λατινικά. Ἑστία, 1891. Lafoscade: Influence du latin sur le grec. Études de philologie néo-grecque. Paris, Bouillon, 1892, 83—158 ll. Psichari-Triantaphyllides: Lexique des mots latins dans Théophile et les nouvelles de Iustinien. Études de philologie néo-grecque. Paris, Bouillon, 1892, 159—277 ll.

⁶⁸⁾ G. Meyer: Romanische Wörter in Kyprischen Mittelgriechisch. Jahrb. für roman. und engl. Sprachen und Liter., XV. (1876.) Μηλιάρakis · Πόθεν ἡ λέξις Δασκαλειὸς ὡς γεωγραφικὸν ὄνομα. Ἑστία, 1890. A görögnek a déli olasz dialectusokra való befolyásáról szól Morosi: L' elemento greco nei dialetti dell' Italia meridionale. Parte prima: Provincia di Reggio. Archivio glottologico. XII. (1890.)

⁶⁹⁾ Miklosich: Die türkischen Elemente in den südost- und ost-europäischen Sprachen. Denkschriften der Wiener Akad., phil. hist. Klasse, 1884, 1885, 1889, 1890. Ehez pótlékok Korsch-tól az Archiv für slav. Philol. VIII és IX-ben. Ueber die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südosteuropäischen Sprachen Sitzb. d. ph. hist. Cl. d. Ak. d. Wiss. zu Wien, 1889. Hesselting: Istanbul. Revue des Etudes grecque, III. (1890).

olaszok, a szitkozódásai törökök, az ételek nevei olaszok, törökök vagy görögök; a fegyverek elnevezései és a hadi kifejezések arról tanuskodnak, minő népekkel jutottak a görögök leginkább harcziás érintkezésbe. Természetes, hogy az idegen szókincs fölvetelésében lényeges szerepet játszik a görög nyelvterületek helyzete; így pl. a konstaninápolyi görög nyelvben több török, az epiirusiban több albán szó mutatkozik, míg az alsó olaszországi kis görög nyelvszigetek teljesen áthatvák olasz elemektől. De az idegen nyelvek hatása ma már csökkenő félben van, különösen a mióta az irodalmi nyelvben következetesen szemmel tartott purismus nemesak az írásban, de a beszédben is mindinkább enyészti az idegen elemeket.

VI.

Mindaz, a mit eddig az újgörög nyelvről mondtunk, a dialectusokra és a múlt és jelen század határán kifejlődött köznyelvre vonatkozik. Más szempont alá esik a mai görögök irodalmi nyelve. Míg a dialectusok (διάλεκτοι, χωρικά γλώσσα) és a köznyelv (az új κοινή διάλεκτος; καθωμιλημένη, δημόδης, πολιτική γλώσσα) az attikai-ból keletkezett régi κοινή διάλεκτο-ban találják eredetüket, az irodalmi nyelv (a καθαρεύουσα γλώσσα) magának az attakiainak leszár-mazottja, és mint ilyen a görög nyelvnek egy régibb fejlődési stádiumát mutatja szemben a köznyelvvvel és dialectusokkal. Az attikai nyelv t. i., mint N. Sándor óta az egész kelet köznyelve, más alakot öltött ugyan, de fentartotta magát eredeti formájában — elte-kintve egyes, a népies elemek érvényesítését célzó törekvésektől — az egész középkoron át a jelen század kezdetéig az irodalomban, egyházban és iskolákban. A különbség, mely ily módon az írott és beszélt nyelv között előállott, emennek fejlődése és amannak con-servativismusa következtében folyton nagyobbodott, míg végre e szá-zad elején a két nyelv közötti eltérés megszüntetésére, illetőleg az írott nyelvnek a beszédhez való közelebb hozására kezdettek töre-kedni. Ezeknek a törekvéseknek eredményeként keletkezett a jelen század első felében a beszélt nyelv főbb elemeinek az egyház és iskola nyelvében megőrzött attikai anyagba való olvasztásával az újgörög irodalmi nyelv, melynek megalkotásában a mai görögök leg-kiválóbb szelleme *Koraes* szerzett magának halhatatlan érdemeket,

mint Luther a német irodalmi nyelv megteremtésében. Élven 1748-tól 1833-ig, egy hosszú, szakadatlan munkásságban eltöltött életet szentelt nemzete nyelvének regenerálására, mivelődésének nemzeties irányban való fejlesztésére és szabadságra törekvésének lelkes támogatására.⁷⁰⁾

Az irodalmi nyelv újjáalakítása kérdésének azonban — vagy a mint a görögök egyszerűen mondják, a nyelv kérdésének (τὸ γλωσσικὸν ζήτημα-nak) — nem vetett véget Koraes működése, hanem még mai nap is mint fontos nemzeti kérdés foglalkodtatja kiváló mértékben nemcsak a nyelvészeket és írókat, de a nagy közönséget is.⁷¹⁾ Koraes az újjörög irodalmi nyelvet a beszélt nyelv főbb elemeinek felvételével képessé tette az életre. Fejlődésben azonban ez a nyelv, a helyett hogy a beszélt elemek további felvételével közeledett volna a köznyelvhez, az ősök nyelvének és irodalmának a nemzet felszabadulása után bekövetkezett elterjedtebb és fokozottabb tanulmányozása folytán inkább a régies elemeket vonta magához, úgy hogy ma némileg megközelíti a középkori irodalmi nyelvet. Hatással voltak és vannak reá a szókincs és phraseologia tekintetében a modern nyelvek is, első sorban a francia és olasz, azután az angol és német — különösen a mióta elszietve halomszámra fordítják le az újsághíreket, novellákat és regényeket; de másrészt a legújabb időben előtérbe lépő purismus mindinkább csökkenti hatásukat.

⁷⁰⁾ Ide tartozó főbb művei: *Στοχασμοὶ αὐτοσχέδιοι περὶ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης*, megjelent a *Πρόδρομος ἑλληνικῆς βιβλιοθήκης* (Ἐν Παρισίαις, ἐκ τῆς τυπογραφίας Φερμίνου Διδότου, 1805) című munkájában; *κα'—ρμδ' Π. Ἄτακτα, ἤθρον παντοδαπῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν αὐτοσχεδίων σημειώσεων καὶ τινων ἄλλων ὑπομνημάτων αὐτοσχεδίου συναγωγῆ* Paris, 1828—1835 (öt kötet). *Γραμματικὴ τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, kiadott legújabbán összes műveinek hatodik kötetében (Ἀδαμαντίου Κοραῆ τῶν μετὰ θάνατον εὐρεθέντων τόμος ἑκτὸς. Ἐν Ἀθήναις, Ἀνάστης Κωνσταντινίδης, 1888). Koraest mint hazafit és tudóst behatóan méltatja *Θεραϊανὸς* három kötetes munkájában: *Ἀδαμάντιος Κοραῆς. Ἐκτιποῦται ἀναλώμασι τοῦ Οἰκονομικοῦ κληροδοτήματος. Ἐν Τεργέστη, τύποις τοῦ Ἀδοτρουγγρικοῦ Λέυδ, 1889—1890.*

⁷¹⁾ A nyelvkérdés történetét adja *Σάθας· Νεοελληνικῆς φιλολογίας παράρτημα. Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσης. Ἐν Ἀθήναις, 1870,* és *Θεραϊανὸς* Koraesről szóló munkájának második kötetében (I. az előbbi jegyzetet), hol ismertetvén Koraesnak az újjörög nyelvre vonatkozó nézeteit és az újjörög irodalmi nyelv érdekében kifejtett tevékenységét, ezzel kapcsolatban tárgyalja a kérdés történetét egészen a legújabb időkig.

Az irodalmi nyelv érdekében jelenleg folytatott élénk harcban⁷²⁾ három pártra oszlanak a görög írók és nyelvészek. Az egyiknek vezére *Kontos*, az athenaei egyetem tudós tanára, ki műveiben és tanításában a görög irodalmi nyelvnek az attikai nyelvhez való minél közelebb vitelét sürgeti. Ennek a pártnak hívei bizonyos megvetéssel „közönségesnek“ (*χρδαία γλώσσα*-nak) mondják a nép nyelvét, és *Kontos* még erősebb kifejezéssel élve, „tört nyelvnek“ (*κλασμένη γλώσσα*-nak) nevezi. Kontossal és híveivel ellentétben állanak azok, kik szakítani akarván az irodalmi nyelvnek több mint két évezredes hagyományon alapuló formájával, a nép-, illetőleg köznyelvet akarják az irodalom organumává tenni, élükön *Psichares*-szel,

⁷²⁾ Κόντος· Γλωσσικαὶ παρατηρήσεις ἀναφερόμεναι εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Ἐν Ἀθήναις, Κορομηλάς, 1882. Ψευδατυκισμοῦ ἑλεγχος ἤτοι Κ. Σ. Κόντου γλωσσικῶν παρατηρήσεων ἀναφερομένων εἰς τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἀνασμευή. Μετατόπσις ἐκ τῆς Ἐπιφυλλίδος τῆς Ν. Ἡμέρας. Ἐν Τεργεστή, τύποις τοῦ αὐστρουγγρικοῦ Λόβδ, 1884 (névtelenül jelent meg *Kontos* műve ellen, szerzője *Bερναρδάκης*). Χατζιδάκης· Μελέτη ἐπὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς ἢ βάρσωνος τοῦ ἐλέγχου τοῦ ψευδατυκισμοῦ. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἀνδρέου Κορομηλά, 1884. Válasz Chatzidakisnak Kontost védelmező munkájára *Bernardakes*-től a *Nέα Ἡμέρα* 1885-iki évfolyamának 543–555. számaiban. Χατζιδάκης· Γλωσσικῶν ἀστοχημάτων ἀναίρεσις. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Παπαλεξάνδρου καὶ Παπαγεωργίου, 1886 (válasz *Bernardakes*nek). Ψυχάρης· Τὸ ταξίδι μου. Ἀθήνα, τυπογραφεῖο Βλάστου, 1888. *Psichari*: Quelques observations sur la langue littéraire moderne. Revue des Études Grecques, Tome I. (1888), 192–208 ll. (főképen az újgörög irodalmi nyelvvel foglalkodik) Ἰσίδης· Τὸ Ταξίδι τοῦ Ψυχάρη, γλωσσικὴ μελέτη. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, 1888. *Dozon*: Encore la question de la langue en Grèce à propos du livre de M. I. Psichari, Τὸ ταξίδι μου. Revue des Études Grecques, Tome II (1889), 66–93 ll. *Hatzidakis*: Die Sprachfrage in Griechenland. Ἑλλάς, I. (1889), 299–332 ll. Χατζιδάκης· Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἐν Ἑλλάδι. Μέρους πρῶτον. Μετατόπσις ἐκ τῆς Ἀθηνᾶς, τόμ. Β'. (1890, 169–235 ll.) Ἀθηνῶν, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Παρρῆ, 1890. Προσθήκαι τιναε εἰς τὴν διατριβὴν περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἐν Ἑλλάδι. Ἀθηνᾶ III. (1891), 259–269 ll. Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἐν Ἑλλάδι. Μέρους δεύτερον. Ὑγανότ, V. (1893). A második rész is megjelent különnyomatban. Βερναρδάκης· Ἐπιστολὴ περὶ ἐπιστολῆς, megjelent az Ἐφημερίς-ben, azután mint különnyomat Athenáiben 1890-ben. *Thumb*: a Münchener Allgemeine Zeitung 1891-ik évf. 181-ik számához való mellékletében. Οἰκονομίδης. Περὶ τοῦ τρόπου τῆς λύσεως τοῦ παρ' ἡμῶν γλωσσικοῦ ζητήματος. Ἑλλάς, III. (1891) 125–145 ll. Χατζιδάκης· Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Ἑλλάς, IV. (1892), 289–293 ll. Πουλύδας· Ἡ φιλολογικὴ μας γλῶσσα. Ἐν Ἀθήναις, γραφεῖον Ἑστίας, 1892. Μητζάκης· Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα ἐν Ἑλλάδι. Μία φιλολογικὴ σελίς εἰς δύο γλώσσας. Ἐν Ἀθήναις, 1892.

a párisi egyetemen az újgörög nyelv és irodalom kiváló tanárával. A két irány között foglal helyet az athenaei egyetemnek egy másik kitűnő tanára, *Chatzidakis*. Meggyőződése szerint jobb volna ugyan, ha az irodalmi nyelv azonos volna a beszélt köznyelvvél, de az előbbi antikizáló természetéről le nem mondhat azon roppant hatás folytán, melyet a páratlan attikai nyelv hatalmas szelleme gyakorol. Szerinte leghelyesebb Koraes elvét követve, az irodalmi nyelvet kapcsolatban tartani a köznyelvvél, és ez utóbbi elemeinek lehető felhasználásával életre való képességét fenntartani.

Mi a nyelvkérdés vitájában *Chatzidakis* nézetéhez csatlakozunk. Igaz, hogy az újgörög irodalmi nyelv úgy szókincsében, mint phraseológiájában és grammatikájában antik színezetű lévén, elüt nemcsak a dialektusoktól, de az általánosan beszélt köznyelvtől is, és hogy mint élő szó csak felolvasásokban vagy ünnepélyesebb alkalmakkor a szószéken és a komolyabb irányú színművekben használatik: de tény az is, hogy ma — eltekintve egy-két kísérlettől — a prózának egyedüli formája, és hogy minden görög, ki írni és olvasni tud, érti és írja is. Bármennyire különösnek tűnjék is föl előttünk, de tény, hogy a görögöknél a kétnyelvűség (*διγλωσσία*) természetes állapot: beszél mindenki a köznyelven, de írja mindenki az irodalmi nyelvet. A regényekben — eredetiekben vagy fordításokban — a személyeket, a szerint a mint a műveltség magasabb vagy alacsonyabb fokán állanak, irodalmi, köz- vagy tájnyelven szólaltatják meg. A költészetben túlnyomó ugyan a köznyelvnek és dialektusoknak használata — a lyrai költők nagyobb része irodalmi nyelvvél színezett köznyelven ír — de egyeseknek abbeli törekvése, hogy a köznyelvet a próza nyelvévé tegyék, aligha fog diadalra vergődni, mert az irodalmi nyelv, mint az attikai geniusnak és a három évezre des életű görög irodalomban megőrzött véghetetlen és páratlan nyelvkincsnek örököse, a legszebb és legtökéletesebb nyelvek közé tartozik, és kiválóan képes arra, hogy az emberi szellem bárminő nyilvánulásának hivatott tolmácsa legyen, míg a táj- és köznyelv szegényes és fejletlen. Kik a köznyelvet a próza nyelvévé akarják tenni, mint *Psychares* és *Metzakes*,⁷³⁾ arra kényszerítettnek, hogy szokatlan kifejezéseket vagy szavakat szokatlan értelemben használjanak, melyeket

⁷³⁾ L. az előbbi jegyzetet.

azután maguk a görögök se értvén meg, szívesebben olvassák a kipróbált és megszokott irodalmi nyelv termékeit. Másként áll azonban a dolog nép nyelvével — így nevezhetjük a dialectusokat és köznyelvet együttesen — mint a költészet organumával. A kötött költői nyelv szókincse, kifejezései és syntaxia egyszerűbb lévén a prózáénál, természetes, hogy az újjörög népnyelv is kellőképen hivatott a versben író költők gondolatainak tolmácsolására, és épen oly természetes az is, hogy a mai görögök a versekben örömezték olvassák a beszédben élő nyelvformákat. Az újjörög irodalmi nyelvnek a népnyelv mellett annyira meg van a maga jogosultsága, gyökerei a múltból oly erősen behatolnak a jelenbe, hogy elpusztulása aligha fog bekövetkezni. A nyelvkérdésről beszélvén Athenaiben a görögökkel, hangsúlyozták előttünk, hogy a *καθαρεύουσα* halhatatlan, és bizonyára ez a meggyőződése azoknak is, kik reformálására törekvesznek. Avagy nem kétségtelenül bizonyítja a *καθαρεύουσα* el nem enyészthető voltát pl. az a sajtászerű tény, hogy a mikor Rhoides,⁷⁴⁾ Psychares népnyelven írt könyvéről szólva, ez utóbbinak elveit helyesli, ugyanakkor a legszebb *καθαρεύουσα*-t használja?

Beismerjük, hogy a mai görög irodalmi nyelvnek szüksége van reformra, de ezt nem a nyelvészek, hanem csak az írók vihetik keresztül. A németek Luthernek, az olaszok Danténak köszönik irodalmi nyelvüket, és azok a görögök, kiknek véleménye szerint Koraeus nem helyesen oldotta meg a nyelvkérdést, egy a *καθαρεύουσα*-tól magát függetlenítő nagy írótól várják a kérdésnek megoldását. De az emelkedő német és olasz nyelvben az irodalmi nyelv megalkotásánál nem gyakorolhatott befolyást a múlt csekélysege, míg az elsatnyulásból új életre ébredő görög nyelv ki nem kerülhetette a nagy múlt hatását, és aligha szabadíthatja föl ez alól a nemzet valamely jövő nagy szelleme. A mai görögök nagy írójától inkább az várható, hogy minél fennköltebb görög szellem, annál nagyobb hivatást érezzen az irodalmi nyelv tekintetében arra, hogy a jelen csekélységében új életre ébressze a múlt nagyságát: és ez az írói egyéniség, azt hisszük, már meg is jelent Koraeus személyében.

Az újjörög irodalmi nyelv reformja csak úgy lehetséges, ha az írók Koraeus szellemében arra fognak törekedni, hogy lehetőleg

⁷⁴⁾ L. a 72-ik jegyzetet.

egybeolvasszák a nép- és irodalmi nyelv elemeit, a mint erre a görög nyelv legújabb élete példát szolgáltat. Az általánosan beszélt köznyelv nem vonhatta ki magát az irodalmi nyelv hatása alól, és ma már nem az, a mi volt Koraes idejében. Sok szó és kifejezés, mely az előtt csak az irodalmi nyelvben fordult elő, a köznyelv tulajdonává lett; a mívelt körök az irodalmi nyelvhez közelebb álló nyelven beszélnek, és ez a közeledés a nemzeti művelődés elterjedésével és mélyedésével lépést tartva, hova tovább általánosabbá és fokozottabbá válik, mint ezt különösen a tanintézetek, nevezetesen az egyetem előadási nyelve bizonyítja. A társadalom az által, hogy a beszélt nyelvben közeledik az irodalmi nyelvhez, már megkezdte a két nyelvnek egybeolvasztását, úgy hogy ma szemünk láttára fejlődik ki a görögöknél egy új nyelv, a *πολιτικὴ καθαρεύουσα* — mint Chatzidakis nevezi — mely hivatva van arra, hogy más civilizált nemzetek példájára a görög műveltség írott és beszélt nyelve legyen. Ehez még csak az szükséges, — a minnek bekövetkezésében különben nem kételkedünk — hogy viszont a görög próza-írók a múlt eléggé meg nem becsülhető nyelvkincsének felhasználása mellett a beszélt nyelvhez jobban közeledjenek, mely nem mérkőzhetik ugyan a régi görög nyelvvel tökéletesség tekintetében, de annak sok előnyét megőriztette, sőt újakat is fejlesztett ki magából; így pl. megtartotta kevés kivétellel a három utolsó szótag valamelyikén nyugvó hangsúly törvényét, megőrizt az egyesben négy, a többesben három esetet (*καλός, καλοῦ, καλόν, καλέ; καλοί, καλῶν, καλοῦς*), megtartotta a három nemet, a személynek, számnak és igenemnek végződésekkel való kifejezését (*φέρω, φέρεις, φέρει, φέρομεν, φέρετε, φέρουν; φέρω, φέρομαι*), és a szóképzés és szóösszetétel sokoldalúságát. Előnye szemben az ógöröggel, hogy pl. a jövő cselekvés tartós és beálló minőségét külön alakokkal fejezi ki (*θὰ γράφω* vagy *θέλω γράφει* és *θὰ γράψω* vagy *θέλω γράψει*).

VII.

Közelebbről tekintve, a következő főbb pontokban foglalható össze az ó- és újgörög nyelv közötti különbség:

1. A mit a régi *κοινή διαλεκτός* hang-, szó- és mondattanáról mondtunk, ugyanaz áll a mai görög nyelvről is.

2. Sok, különösen költői szó és kifejezés az újgörögben kiveszett.

3. A dualis, úgy a név- mint az igeragozásban elenyészett.

4. A dativus hiányzik a nép nyelvében, és εἰς, διὰ vagy πρὸς praepositiókkal és accusativussal íratik körül (εἰς αὐτόν e helyett αὐτῷ).

5. Az attikai második declinatio, kivéve egyes ritkán használt alakokat, a szokásosabb -ος végű második declinatio által helyettesítetik (λάζ e h. λεώς, ναός e h. νεώς).

6. A pronomen personale harmadik személye αὐτός eseteivel vagy a casus obliquusokban a névelő alakjaival fejeztetik ki (ógörögben: οὗ, οἷ, ἑ, σφεῖς, σφῶν, σφίσι, σφᾶς vagy οὗτος, αὐτοῦ, αὐτῷ, αὐτόν, οὗτοι, αὐτῶν αὐτοῖς, αὐτούς; újgörögben: αὐτός, αὐτοῦ, αὐτῷ, αὐτόν, αὐτοί, αὐτῶν, αὐτοῖς, αὐτούς vagy τοῦ, τῷ, τόν, τῶν, τοῖς, τούς).

7. A pronomen possessivum, ha nyomaték van rajta, a nép nyelvében a névelővel, ἰδικός vagy δικός-szal és a személyes névmás enclitikonjaival íratik körül (ógörögben: ὁ ἐμός, ὁ μός, ὁ . . . αὐτοῦ, ὁ ἡμέτερος, ὁ ὑμέτερος, ὁ . . . αὐτῶν; újgörögben: ὁ ἰδικός μου, ὁ ἰδικός σου, ὁ ἰδικός του, ὁ ἰδικός μας, ὁ ἰδικός σας, ὁ ἰδικός των).

8. Számjegyekül az arabs számok szolgálnak; csak ritkán, leginkább hivatalos iratokban használják a régi betűjegyeket.

9. A futurum θά-val és a praesens vagy aoristus coniunctivusával, vagy pedig θέλω-val és a praesensnek vagy aoristusnak a régítől némileg eltérő infinitivusával fejeztetik ki. A praesens alakjaival való körülírás a cselekvés tartós, az aoristuséi annak beálló minőségét fejezik ki, míg az ógörögben egy alak szolgál a tartós és beálló jövő cselekvés kifejezésére (ógörögben: γράψω; újgörögben: θά γράψω vagy γράψω, vagy pedig θέλω γράψαι vagy γράψει).

10. A perfectumot ἔχω, a plusquamperfectumot εἶχον fejezi ki az aoristus infinitivusával (ógörögben: λέλυκα, ἐλελύκειν; újgörögben: ἔχω λύσει, εἶχον λύσει).

11. A participium perfecti passivi reduplicatiója az irodalmi nyelvben többször esik; a nép nyelve nem ismeri azt (ógörögben és újgörög irodalmi nyelvben: λελυμένος; újgörög irodalmi és népnyelvben λυμένος.)

12. Az optativus — egy-két szólamtól eltekintve — kiveszett;

az óhajtást a coniunctivus alakjai fejezik ki (ógörögben: $\lambda\acute{o}\mu\mu\iota$; újgörögben: $\nu\acute{\alpha}$ $\lambda\acute{o}\omega$.)

13. Az imperativus egyes harmadik és többes első és harmadik személye körülíratik $\acute{\alpha}\varsigma$ -szal (ebből: $\acute{\alpha}\phi\epsilon\rho\varsigma$ „hagyd el“) és a coniunctivussal (ógörögben: $\lambda\acute{o}\acute{\epsilon}\tau\omega$, $\lambda\acute{o}\acute{o}\nu\tau\omega\nu$, a többes első személy hiányzik; újgörögben: $\acute{\alpha}\varsigma$ $\lambda\acute{o}\eta$, $\acute{\alpha}\varsigma$ $\lambda\acute{o}\omega\mu\epsilon\nu$, $\acute{\alpha}\varsigma$ $\lambda\acute{o}\omega\sigma\iota$ vagy $\lambda\acute{o}\sigma\upsilon\nu$.)

14. Az infinitivus elenyészett, helyét a $\nu\acute{\alpha}$ (= $\acute{\epsilon}\nu\alpha$) és a coniunctivus vagy $\theta\tau\iota$ és az indicativus pótolja (ógörögben: $\lambda\acute{o}\epsilon\iota\nu$; újgörögben: $\nu\acute{\alpha}$ $\lambda\acute{o}\eta$ vagy $\theta\tau\iota$ $\lambda\acute{o}\epsilon\iota$.)

15. Az — $\acute{o}\omega$ — $\acute{\omega}$ végű verba contracta az irodalmi nyelvben — $\acute{o}\nu\omega$ -ra is végződnek; a nép nyelvében mind átmentek ezen a változáson (ógörögben: $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{\omega}$, $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{\omega}$; újgörög irodalmi nyelvben: $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{\omega}$ vagy $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{o}\nu\omega$; újgörög népnyelvben: $\chi\rho\upsilon\sigma\acute{o}\nu\omega$.)

16. A — $\mu\iota$ végű igék nehány forma kivételével — ω végűekké változtak.

17. A praepositiókat illetőleg különösen megjegyzendő, hogy $\acute{\alpha}\pi\acute{o}$, mely az ókorban csak genitivussal construáltatott, az újgörögben a genitivuson kívül accusativussal is áll.

18. A többes semleges alany mellett az igei állítmány is többesben áll, nemcsak a névi, mint az ógörögben (ógörögben: $\gamma\nu\acute{\omega}\mu\eta\varsigma$ $\gamma\acute{\alpha}\rho$ $\acute{\epsilon}\sigma\theta\lambda\acute{\eta}\varsigma$ $\acute{\epsilon}\rho\gamma\alpha$ $\chi\rho\eta\sigma\tau\acute{\alpha}$ $\gamma\acute{\iota}\gamma\nu\epsilon\tau\alpha\iota$; újgörögben: $\gamma\nu\acute{\omega}\mu\eta\varsigma$ $\gamma\acute{\alpha}\rho$ $\kappa\alpha\lambda\acute{\eta}\varsigma$ $\acute{\epsilon}\rho\gamma\alpha$ $\chi\rho\eta\sigma\tau\acute{\alpha}$ $\gamma\acute{\iota}\nu\omicron\nu\tau\alpha\iota$.)

19. A névelő mindig állhat a tulajdonnév mellett az újgörögben, az ógörögben bizonyos esetekben nem, pl. ha appositíója van (ógörögben: $\Delta\eta\mu\omicron\tau\theta\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$ $\text{'A}\theta\eta\nu\alpha\acute{\iota}\omicron\varsigma$; újgörögben: $\acute{\epsilon}$ $\Delta\eta\mu\omicron\sigma\theta\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$ $\text{'A}\theta\eta\nu\alpha\acute{\iota}\omicron\varsigma$.)

20. A föltételező kimondási minőséget kifejező — de nem az $\acute{\epsilon}\acute{\alpha}\nu$ -ból összevont — $\acute{\alpha}\nu$ nem fordul elő az újgörögben.

VIII.

A mondottak alapján könnyen belátható, hogy az okok, melyek az újgörög nyelv tanulmányozását szükségessé teszik,⁷⁶⁾ első sorban

⁷⁶⁾ Hase: Rede über den Ursprung der neugriechischen Sprache und die Vortheile ihres Studiums. Német fordítása az 1816-ban francia nyelven tartott beszédnek Friedmantól Iken „Eunomia, Darstellung und Fragmente neugriechischer Poesie in Originalen und Übersetzungen“ (Grimma, 1827) II-ik kötetében. E. Curtius: Das Neugriechische in seiner Bedeutung für das Altgriechische, sowie für vergleichende Sprachkunde. Göttinger Nachrichten, 1857.

a mai görög nyelvnek az újgöröghöz való viszonyában keresendők. A népnyelv ismerete lehetővé teszi, hogy a régi κοινή διάλεκτος történetébe mélyebben belehatoljunk, megvilágít sok régi homályos alakot és kifejezést, sőt olyan ógörög nyelvkincset is föltár előttünk, melyet az írott hagyományban meg nem találhatunk. Ilyen pl. a νερό „víz“, mely az írott hagyományban nem fordul elő, de hogy már az ógörögben megvolt, bizonyítják a vízi istenek nevei: Νηρεύς, Νηρείς. Az irodalmi nyelv szó- és mondattanában, szókincsében és phraseológiájában annyi antik elemet tartalmaz, hogy tanulmánya az ógörögre nézve nagy haszonnal fog járni még akkor is, ha bekövetkezik az írott és beszélt nyelvnek az irodalmi nyelvben való egybeolvadása.

Az ó- és újgörög nyelvtanulmányok egyesítése tehát az ógörög nyelv érdekében kívánatos, és valóban nagy kár, hogy ezt megnehezíti a kiejtés kérdése, mely immár egy jelentékeny vitázó irodalmat eredményezett, de nem végleges megállapodást. A kérdést *Erasmus* vetette föl először a tizenhatodik század első felében,⁷⁶⁾ s azóta napirendben van szakadatlanul. Abban a meggyőződésben lévén, hogy a régi görögök kiejtése más volt, mint a korabelié, az ókori művek olvasására nézve egy, az élő kiejtéstől eltérő kiejtést ajánlott, míg kortársa *Reuchlin*, a régi görög nyelvnél is az élő kiejtést sürgette. A tanítás praxisában *Erasmus* győzött, és Európa tanintézeteiben még ma is — kivéve magukat a görögöket, és más nemzeteknél egyes eseteket — az ő kiejtése szerint oktatják a görögöt. *Erasmus elvének* igazságához kétség nem férhet, mert a legújabb nyelvtudomány azon sarkalatos tételén alapszik, hogy minden nyelv mint élő organismus fejlődik és változik, s így változni kellett a görög nyelv kiejtésének is. De másként áll a dolog azzal az erasmianizmussal, mely a *praxisban* nyilvánul. Mivel az ókori görög nyelv kiejtése, mint azt maguk az erasmianisták is beismerik, csak nagyjából állapítható meg, de a részletekben több dolog ismeretlen vagy bizonytalan, természetes, hogy az erasmusi kiejtés sok tért enged az idegen nyelvi sajátosságok érvényesülésének. A magyar és német, de

Flach: Der Hel'enismus der Zukunft. Ein Mahnwort. Zweite Auflage. Leipzig, Friedrich, 1891 (az első kiadás 1889-ben jelent meg.)

⁷⁶⁾ De recta latini graecique sermonis pronunciatione dialogus. Basiliae, 1528.

különösen a francia, angol és olasz erasmianista anyanyelvének oly sok árnyalatát viszi be a görög nyelv kiejtésébe, és annyira individualizálja azt a maga nyelvének geniusa szerint, hogy a különböző nemzetek erasmianistái gyakran meg sem értik egymást. A görögnek erasmusi kiejtése, a mint az az egyes nemzeteknél nyilvánul, soha sem létezett, s mint ilyen tudományos becsessel nem bír. Újabb időben maguk az erasmianisták törekednek kiejtésük javítására, m. pl. Zacher, ⁷⁷⁾ a boroszlói egyetem tanára, ki az erasmusi — t. i. német erasmusi — kiejtést részben meg akarja tartani, részben megváltoztatni a tudomány újabb eredményei szerint, részben az élő görög kiejtéssel helyettesíteni. Az erasmusi kiejtéssel szemben a reuchlini élő kiejtés idegen elemektől menten nemzeties és régi hagyományon alapul, mert már Kr. születése táján keletkezett együtt a régi *κοινή διαλέκτος*-szal, oly módon, hogy bizonyos hangtani jelenségek, melyek az ógörögben csak szórványosak voltak, a régi *κοινή*-ben általánosakká lettek.

Minő kiejtést kövessünk tehát a klasszikus kor műveinek olvasásánál, a mikor azt látjuk, hogy ennek a kornak kiejtését mind eddig pontosan megállapítani nem sikerült, és biztos megállapítására nézve a jövő se nyújt kilátást? Maradjunk meg az erasmusi kiejtés mellett, mely ugyan helyes nyelvészeti alapelvből indul ki, de végeredményeiben a helyesnek, helytelennek, problematikusnak és idegen hangbéli elemeknek vegyülékét képezi? Vagy fogadjuk el a reuchlini kiejtést, melynek k. b. két évezredes múltja van, s a melynek elfogadásával az úgörög nyelvtanulmányt az ókorival ez utóbbinak nagy hasznára egyesíthetjük? Mi habozás nélkül a reuchlini élő kiejtés elfogadását ajánljuk ⁷⁸⁾

De nézzük az erasmianisták ellenvetéseit, melyek három kategoriába sorozhatók. Az egyik ellenvetés az, hogy a mai kiejtés használata az ókori művek olvasásánál anachronismus, mert nem azonos a régivel. Igaz; de mi szívesebben használunk anachronisti-

⁷⁷⁾ Die Aussprache des Griechischen, Teubner, 1888.

⁷⁸⁾ Ennek az eszmének terjesztését valamint a legrégebb időktől napjainkig terjedő görög nyelvnek és irodalomnak művelését és általában véve a helénismusként politikai tekintettől ment támogatását tűzte ki céljául az 1888-ban Amsterdamban alapított *Φιλολογικὸς Σὺλλογος* nevű társulat. 'Ελλάς című közlönyének első évfolyama 1889-ben jelent meg.

amazé a négy i egyhangúsága, emezé a négy diphthongus nehézsége folytán — szépnek nem mondható, és mégis, épen a szokatlanság folytán, a reuchlinista a négy diphthongust, az erasmianista a négy i hangot tartja kiállhatatlannak.

Legtöbb alappal bír a harmadik ellenvetés, melyet az élő görög kiejtés ellen paedagogiai szempontból emelnek; mert tagadhatatlan, hogy a görög nyelv tanítását különösen annak orthographiáját nehezebbé teszi, de megjegyezzük, hogy nem nehezebbé, mint a minő az angol nyelv. Csakhogy itt azt kérdezzük, nem kell-e azon főntebb kiemelt kiváló előnyöknél fogva, melyeket a reuchlini kiejtés nyújt, mégis ez utóbbit elfogadnunk? A kérdésre ebben az esetben is igennel felelünk. Ha az angol nyelv tanítható, mért nem volna tanítható a görög nyelv is az élő kiejtés alapján? De ehez szükséges az, hogy a tanár át legyen hatva azoknak az okoknak igazságától, melyek az élő kiejtésnek használatát megkövetelik, hogy ismerje az újjörög nyelvet és irodalmat is. Az ismeret megszüli a meggyőződést és lelkesedést, és a tudással párosult lelkesedés könnyen legyőz minden paedagogiai nehézséget, míg a tudás és lelkesedés hiánya meghusítja a legkönnyebb tárgy oktatását is. Épen azért nem vagyunk hívei annak, hogy az újjörög kiejtésnek gymnasiumokban való használata elrendeltessék, mert rendeleti úton nem lehet tudományos követelményeknek érvényt szerezni mindaddig, míg magukban a tanároknak nem él az illető követelmények igazságának tudata, és nem rendelkeznek az új tanításhoz szükséges szakismerettel. Ha az egyetemeken az ógörög mellett az újjörög nyelvet és irodalmat is fogják tanítani, alkalma lesz a tanárjelöltnek új tudást és meggyőződést szerezni, és bizonyára nem fog késni, hogy tudományos meggyőződésének a tanításban is érvényt szerezzen, épen úgy, mint a hogy szokta értékesíteni meggondoltan és eredménynyel a jeles tanár a középiskolai oktatásban a tudomány vívmányait. Ez az útmód a rendeleti útnál lassúbb ugyan, de nemcsak biztosabb és célra vezetőbb, hanem a körülményekhez képest egyedül lehetséges. Az élő kiejtésnek gymnasiumokban való meghonosítása a görög nyelvtanítás reformjának nem kezdetét, hanem csak zárkövét képezheti.

Végül szabadjon a kiejtés kérdésében elfoglalt álláspontunk támogatására két erasmianista nézetére hivatkoznunk. Az egyik, Curtius György, az Oesterreichische Blätter für Literatur und Kunst,

1853, 29. számában így nyilatkozik: „Man kann sagen: die wirkliche Aussprache des Griechischen, wie sie etwa die Attiker um das Jahr 400 v. Chr. redeten, ist nicht vollständig zu ermitteln; wir schliessen uns also lieber dem Gebrauche der Neugriechen an, weil wir hier doch etwas festes und nebenbei den Vortheil haben, eine noch heit zu Tage lebendige Sprache leichter zu erlernen.“ A másik, Stier György, a Neue Jahrbücher für Philologie LXX-ik kötetében ezeket mondja: „Mann kann vollkommen zugeben, dass seit Alexander die Sprache der Gebildeten der heutige Itacismus gewesen sei. Der Gelehrte, der sich mit griechischen Schriftdenkmälern aus den verschiedenen Jahrhunderten beschäftigt, und dem sich dabei das Bedürfniss aufdrängt, dieselbe Sprache überall gleich auszusprechen, muss die neugriechische Weise wählen.“

Az újkori görög nyelv tanulmányozása nemcsak az ógörög nyelv, hanem általában véve az ókori hellén philologia szempontjából is kívánatos, mert annál a nagy közelségnél fogva, melyben az ó- és újkori nyelv egymáshoz állanak, jelentékenyen megkönnyítvén az ókori írók olvasását, elősegíti az ókori hellén irodalommal, régiségekkel és történettel való foglalkozást, s egyszersmind lehetőbbé teszi a görög műrégiségeknek és a görög történet színtereinek a hely színén való tanulmányozását. A mai görög nyelv ismeretével megnyílik a sok tekintetben becses újkori irodalom is előttünk; de különösen hangsúlyoznunk kell azt a körülményt, hogy e majdnem három évezredes hagyományon alapuló nyelv számos és meglepő tanulságokat szolgáltat általános nyelvészeti szempontból, nevezetesen a szavak jelentésének fejlődése és az analogikus képzések tekintetében, a mint ez utóbbit egy másik értekezésünkben fogjuk kimutatni. Az ó- és újkori nyelvtanulmányok egyesítése maga után vonja a középkori nyelvtanulmányokat is, és ezzel közelebb juttat bennünket a középkori görögségnek művelődéstörténeti szempontból igen érdekes és fontos korszakához.

Mindezen okoknál fogva az újkori nyelv ma már bizonyos méltánylásban részesül, és kétséget nem szenved, hogy mindinkább méltányoltatni fog a jövőben. Párisban, Münchenben és Sz.-Pétervárott tanszékei vannak az egyetemen, és hasonló tanszékek szervezése terveztetik Lipcsében és Berlinben. Azt ugyan túlzott méltánylásból származó hiú ábrándnak tekintjük, hogy a mai görög

irodalmi nyelv a tudomány internationalis nyelve legyen,⁷⁹ de annál jogosabbnak tartjuk, hogy a latin mellett a classica-philologia internationalis nyelvivé váljék, annál is inkább, mert a holt latin nyelvvel szemben mint egy csodálatra méltó geniustól ihletett élő nyelv kétségtelen előnyökkel bír.

Bennünket magyarokat még különleges érdekek is vezetnek a közép- és újkori görög nyelv és irodalom művelésére: egyrészt helyzetünk szemben a kelettel, hol a görög mint közlekedési nyelv általánosan el van terjedve; másrészt nemzetünk történetének kutatása, mely a byzantiumi történetírók műveiben nem egy rejtett forrásmunka földerítésére számíthat, a mint ezt is külön értekezésben lesz alkalmunk kimutatni.

PECZ VILMOS.

---

⁷⁹⁾ *Eichthal*: De l' usage pratique de la langue grecque. Paris, 1864. Considerations préliminaires sur une langue internationale universelle. Annuaire de l' Association pour l'encouragement des Études grecque, IV. és V. *Kuhlenbeck*: Das Problem einer internationalen Gelehrtensprache und der Hellenismus der Zukunft. Ein Sendschreiben an den geistigen Adel deutscher Nation. Leipzig, Friedrich, 1889. *Boltz*: Hellenisch die internationale Gelehrtensprache der Zukunft. Leipzig, Friedrich, 1890.

A természettudományi felfogás a politikában.

(Második közlemény.)

A természettudományi iskola hívei nemcsak a szerves életben, hanem az enyészetben is a jelzett törvényt látják működni, állítván, hogy a holttestben is a bomlás kezdete a heterogenitás növekedésével jár karöltve s ugyanakkor a bomlási tünetek első nyilvánulásuktól fogva oda törekednek, hogy előmozdítsák azon tökéletes határozatlanságot, melyben a hulla végül elenyészik; állítván például hazánkban is dr. Láczy Gy., hogy a társadalom betegségei és válságai alatt is ilyenén vegybontó minőségében jelentkezik a differenciáció.

Könnyű azonban kimutatni, hogy éppen ilyen differenciációs megy végbe a halálnak ellentéte, a táplálkozás alatt, a mikor többnemű eledelből a szervezet kiválasztja az egynemű vért és ezen egyneműből kifejlődik a többnemű csont, izom, bőr, ideg stb., a mikor ismét a határozott egynemű embert alkotják. A mi pedig a hullának határozatlanná való átalakulását illeti, vajjon az így keletkező elemek, mint a karbonium, nitrogén, oxigén, s a vegyületek, mint az ammoniák, szénsav és víz, nem sokkal határozottabbak, mint maga a szervezet, melyből eredtek?

Ha azonban egy ily, csakis mechanikai jelenséget magában foglaló törvény még a szerves világban sem állhat meg, annál kevésbé alkalmazható a Spencer szerint is szervezet feletti, szuperorganikus társadalomra. Így dr. Láczy a faluközösségről írott esszéjében, Maine után főként ezen differenciációs elméletére alapítja azon végkövetkeztetését, hogy a közös birtok jellemzi a kezdő társadalmakat és a birtok elkülönülése a haladással jár. Ha azonban csak magát a birtokot tekintjük, a természeti tünetény az, hogy a mint Angliában, úgy más miveltebb államokban is összevásárlás útján

a birtokok ismét egyesítettnek, sőt ekkor nemesak a birtok maga, hanem még a birtokos is egygyé lesz; ha tehát egyrészt a haladásal elaprózás, másrészt egyesítés is van folyamatban.

Igy vagyunk a Spencertől vett előbb idézett példák legnagyobb részével. A művészetben szerinte szobrász és festő kezdő társadalmaknál egy személyben összpontosultak, mivel a régi szobrokat festették. Tényleg az újabb időkig a fejlettebb ízlés irtózott a festett szobroktól, mígnem a tanagrai sírokban ama bájos festett görög szobrok felfedeztettek s ma már az aesthetika ki van békülve a szobrok mérsékelt festésével. Avagy a nyelveket, azokban a szóragozást és különböző grammatikai alakzatok és folyton szaporodó dialektusokat tekintve azt tapasztaljuk, hogy a nyugati nyelvek között a legfejlettebb angol nyelv grammatikája a legegyszerűbb, s a míg keletkeznek ugyan dialektusok is, de ugyanakkor a főnyelvek más nyelveket teljesen elnyomnak s a haladás iránya épen némely főbb nyelvnek, valamint különböző elveknek, sőt a ruházatban követett divatnak a korábban elkülönödött felfogással, nemzeti viselkedéssel szemben a fejlett közlekedés folytán minél szélesebb körben való diadalát jelzi. Külön nyelvnek keletkezése ma a világtól való elzárkózottságot és nem haladást jelentene; azon hódítás pedig melyet századunk uralkodó eszméi különböző régi elvek megdöntésével a mívelt világban tettek, bár a nézetek egységét hozták létre, mégis fejlődést képviselnek.

Nem vagyunk másként a nemzetiségekkel sem. Az újabb kor iránya a helyett, hogy a törzsekre való szétarabolódásnak kedvezne, az egyenlőség elvének megvalósításával egy ország határain belől is az elkülönítés helyett egyesíti az embereket. A mi pedig egész országokat illet, szétesés helyett a német és olasz egység nem rég valósult, s minden nemzet egységes eszme körül egyesíti a múltnak eddigi fejlődése által szétvált elemeket.

Nem vagyunk másként a vallással sem. Azon tünemény, melyet Spencer a különböző szekták keletkezésére nézve Angliában tapasztalt, egyáltalán nem általános művelődési jelenség s például Franciaországról, Belgiumról nem lehetne állítani, hogy nem fejlődött, a mióta főként egy religió mellett tart. Maga Comte Ágoston is az egységes, minden felekezetet kizáró pozitív vallás elfogadásától remélte a fejlődés legmagasabb fokának elérését, a mikor szerinte a poziti-

vizmussal nemcsak a véleményekben, hanem a cselekedetekben is egység jő létre.

Maga H. Spencer is kénytelen látni, hogy a szétválás és egyesülés egyenlően gyakori jelensége a fejlődésnek, ő azonban a szétválás után ismét bekövetkező egyesülést csak ott vette tekintetbe, a hol a részek *megtartották bizonyos mérvű önállóságukat*, a mint például a társadalomban a különvált foglalkozások egymást kiegészítő összhangzatos célra működnek közre. Azt hisszük azonban, felesleges tovább is bizonyítani, hogy a haladással olyan egyesülési folyamatok is vannak, a melyek a részeknek teljes beolvadását vonják maguk után.

Részünkről nem hagytuk figyelmen kívül azt sem, hogy Spencer főként a Darwin fajkeletkezési elméletére alapítja azon feltevését, hogy a tökéletesedési sorozat, mely a legalsóbbrendű organizmusok és az emberek között van, az egyneműnek folytonos szétválásával, a határozatlannak határozottá lételeivel és ugyanakkor az elkülönödött és határozott szervek összeműködésével jött létre. Csak-hogy ez elmélet felállítása óta Darwin tana is túlhaladott állásponttá változott, miután a legszorgosabb kutatásra sem találta meg a tudomány sem a földben kihalt fajok, sem a földön az élők között az összekötő kapcsokat, melyek igazolták volna, hogy az állatvilág különböző fajai egymásból fejlődtek volna.

De lett légyen mindezeknek daczára megczáfolhatatlan tudományos igazság a fejlődés azonossága az egyneműeknek szétválásával, akkor sem volna több ezen tan egy mechanikai formalis törvénynél, mely nem bírja megoldani a társadalmi fejlődés kérdését. Azzal, hogy a társadalom részei egymástól külön válnak, miként egy üstökös széteső részei, legfelebb annyit mondva, hogy a társadalomban is van valami az őt környező külvilágban véghez menő átalakulásokhoz külsőleg hasonló. De egy olyan külső jelenség, mely egyformán előfordul az enyészetben úgy, mint virulásban, még ahoz sem ad kulcsot, hogy az életet a haláltól megkülömböztessük, annál kevésbbé az élő társadalom többi változatos tüneményeihez. Ki bírná abból, hogy az egyneműnek differenciálódnia kell, bizonyosra következtetni, vajjon a törzsek, nyelvek, foglalkozások, felekezetek, egész államok közül mikor melyik, milyen célzatokkal fog elkülönülni? Már pedig abban, hogy a társadalom például foglalkozásokat hoz

létre, sokkal fontosabb, hogy minő foglalkozásokat? Katonáskodást-é vagy békeszerető művészetet? földművelést vagy gyáripart? és így tovább. Szóval a fejlődés lényegére nézve semmi magyarázatot nem ad e tan még akkor sem, ha nem mondana ellent önmagának, s úgy előre, a hogy hátramenetelt egyaránt nem jellemezne.

Lényegére nézve nem vagyunk másként az evolúciónak azon tanával sem, melyet Comte Ágost, e hatalmas bölcséleti elme az emberiség szellemi életére nézve a tár-adalom dynamikájában kifejtett. Comte ugyanis, mint technikus, a mechanika felosztásához képest nyugvó állapotban és mozgásban levő tünetényeit különböztette meg a társadalomnak. Az első volna az emberi társadalom önkényes rendjének, utóbbi természetes haladásának elmélete. Egyik meghatározza az egyén, család, faj, társadalmi fenállásának, a másik az emberi haladásnak feltételeit. Ezen osztályozás keretén belül a szellemi fejlődés törvényeit állítja fel Comte azon szintén igen sokat vitatott, tekintélyes elmék által követett, de nem kevésbé tekintélyes bölcselők által megezáfolt feltevésében, hogy az emberiség a szellemi fejlődés három fokán megy keresztül, t. i. a bálványimádás, az istentisztelet és az elmékedés korán, hogy eljuthasson a negyedik korszakba, mely felett a pozitív tudás uralkodik. Olyan elmélet, mely első tekintetre láthatólag sok igazságot rejt magában, de még sem eleget arra, hogy az emberiség szellemi fejlődésének nagy titkát megfejtse, megmagyarázza nem csak azt, a mi történt, hanem Comte szerint azt is, a minek történnie kell. Első sorban feltűnő, hogy e tan nem támaszkodik többé természettudományi törvényekre, s bár Comte az, a kinek állítása szerint az emberi társadalom fluktuációiban csak úgy természeti törvényekkel találkozunk, természeti törvényeket észlelünk, mint a midőn a csillagok forgását vizsgáljuk vagy retorta mellett a vegytani elemeket vegyítjük, azért fejlődési elméletét mégis oly hypothezisekre alapítja, melyeknek igazságát semmiféle eddig ismeretes fizikai törvénnyel bebizonyítani nem lehet. A fetiszizmus, theologia, metafizika nem reagál semmiféle savra és elveinek testi súlyát nem lehet kimutatni, miként a csillagokét, melyeket pályájukon a nehézkédesi törvény vezérel, viszont bálványimádást vagy istentiszteletet hiában keresünk az ásvány, növény vagy állatvilágban. Mindazonáltal a felállított elv lehet igazság, de ekkor nem többé az anyagot kormányzó törvé-

nyekből levont, hanem az emberiség eminenter szellemi munkásságának szemléletéből alkotott metafizikai karakterrel bíró elmélet. Mint ilyet a történelem sok eseménye igazol, kivételével a negyedik pozitív korszaknak, mely daczára annak, hogy Comte filozófiai művét még 1826-ban írta, mindez ideig nem következett el, s a pozitív istennek, az „Emberiség“-nek, ezóta még templomot sehol sem emeltek.

Az elmélet azonban többi részeire nézve is nagy mértékben kihívja a bírálatot. Első sorban feltűnő, hogy Comte azt látszik e hypothézissel feltételezni, miszerint az emberiség összes törekvéseit csakis a hitbéli felfogás körül csoportosítaná, s kizárólag a vallásos nézeteiben követett irány döntené el egész sorsát. Már Littré, Comte kitűnő tanítványa beismerte, hogy a „három állapot ezen törvénye nem foglalja magában sem az ipari, sem az erkölcsi, sem az aesthetikai haladást.“ Hozzá tehetnők, sem a földművelést, sem a kereskedelmet, sem az államkormányzatot, szóval a modern társadalom mindennapi foglalkozásai közül nem foglal magában egyet sem, s korunk idegesen tevékeny szellemi életéből is keveset. Ekkor is azonban közelebből nem azon körülménynek kell befolyást tulajdonítanunk a társadalomra nézve, hogy a vallásos vagy a metafizikai felfogás a túlnyomó, hanem sokkal inkább annak, hogy úgy a vallás, mint a metafizika minő elveket szolgál? Lehet metafizika, mely például Macchiavelli-tanokkal vagy Schopenhauer pessimismusával nagy ártalmára lehet a társadalmi fejlődésnek, míg egy felvilágosult nemes theologia nagy haladást jelez. Másfelől nagy mértékben megerőtleníti e tant, hogy a bálványimádás és magasabb rendű istentisztelet kivételével tulajdonképpen egyik sem zárja ki a másikat. Flint is szemére veti Comtenak, hogy maga beismeri, miszerint a theologia kizárólagos uralma nem létezik a természet törvényeinek némely feltételezése nélkül. Nincs is másként, mert még a fetiszizmus uralma alatt is a világi dolgok igen nagy részéről pozitív tudásuk van az embereknek, s ha azt vesszük tekintetbe, hogy a kultúra nagy előhaladottsága mellett is mennyi az, a mit nem tudunk, csak akkor tűnik ki, hogy a hit és tudás egész birodalmát tekintve, csak fokozati különbség létezik a művelt és műveletlen ember szellemvilága között. Általában pedig az, hogy az ember a földi dolgok háta megett rejlő végokról, — mely elfogadott bölcséleti elv szerint tudás

tárgya sohasem lehet — bizonyos képzeteket alkot magának, azaz arra nézve, a mit kézzelfoghatólag nem tud, van hite és vallása, még egyáltalán nem következik, hogy az emberi tudásnak szűk határai között eddig elért vívmányokat igen sokra ne tartaná, s talán egész életén át kizárólag pozitív tudás buvárlata mellett meghasonlást érezne magában a miatt, hogy hite is volt. Nem czélunk ezúttal bővebben kiterjeszkedni a tudás és hit határainak kérdésére, miután a módszer tárgyalásánál ezt amugy sem kerülhetjük ki, hanem ezúttal csak azt jegyezzük meg Flinttel, hogy „minden új tudomány magával hozza azon elveket, a melyeket a metafizikus hivatott bonczoló elemzés alá venni és a melyekben a szemléletnek új anyagát találja fel; ez alatt pedig a sikerhez képest olyan eredményekhez jutni, melyekben ismét a theologia találja fel a gondolatoknak és isten tulajdonságainak némely új revelációit.“ Minden tudomány mélyén van metafizika, minden tudomány felett theologia és három között olyan az összeköttetés, hogy a tudomány minden haladásának ki kell terjeszkednie egyszerre az igazi metafizika s az igazi theologia légkörére. A régi Indiában és Görögországban a legcsodálatosabb finomságu metafizika együtt élt a leggazdagabb képzeletű polytheizmussal. A hol a tudás véget ér és merőben tehetetlen, nincs sem oka, sem tehetsége lenézni a hitet, mely nélkül a történelem eddigi egész folyamatából a haladás legfontosabb tényezőinek ki kellett volna esniök, sőt az összes emberi haladás valószínűleg csak kezdeténél volna, ha az emberi cselekedeteket csak a tudás vezérli vala. Ezt egyébként az összes pozitivisták kivétel nélkül beismerik a multa nézve, sőt Spencer a jövőt illetőleg is azt tartja, hogy mindaddig, a míg a dolgoknak végoka, ezen ismeretlen sphinx, megvan, mindaddig áhitattal fogja eltölteni az emberek lelkét, mindaddig lesz a vallási érzületeknek alapja és létjoga, vagyis a vallási érzület ép oly halhatatlan, elpusztíthatatlan, mint örökös ama sphinx, vagy Ding an sich vagy bárminek nevezzük.

Különböző fokozatairól igen is lehet szólni annak, hogy mily mértékben foglalja le a hit az ember lelki világát. A középkori oszlopszent és a mai kor művelt embere között e részben hosszú a sorozat, de nem mutat historikus szemre olyan állapotot látni a jövőben, a minő az emberiség egész történelmének folyamán még nem adta elő magát, a mikor ugyanis az emberek nem alkotnának képze-

teket maguknak arról is, a mit csak sejtenek, de határozottan nem tudnak.

Bármiként alakuljon is azonban az emberi felfogás ezután, annyi bizonyos, hogy Comte feltevését a történelem eddig nem igazolta, s ha netalán azon példára történék hivatkozás, melyet a buddha vallás befolyását illetőleg bevezetésünkben felemlítünk, akkor szükséges megjegyeznünk, hogy a buddha vallás keretében a chinaiak Hü'ner szerint a legbabonásabb népek közé tartoznak s igen nagy gondot okoznak nekik a különböző minden zúgban sejtett szellemek.

Általában véve a pozitivista kiindulási pont, mely szerint megszabott irányban az egész világ önmagától fejlődik, a mint ezt a buddha-vallás is tartja, — azon követelményt vonja maga után, hogy egyetlen törvényből az egész világ evolúzióját ki lehessen fejteni, mint a hogy például a Newton által felfedezett nehézkedési törvény megfejtí a csillagászat törvényeit, s e tudományban minden más tünemény felett uralkodik. Ezen czélra tör Spencer az egyesülés meg elkülönülés elméletével is, Comte azonban — bárha egész bölcselete az általánosításokon sarkal — mégis lehetetlennek tartotta egy, az összes, világi tüneményeket magá alá foglaló törvény felfedezését — s így most ismertetett elméletében csak a szellemi világ fejlődésének akarta kulcsát adni. E törekvés előtte és utána más nagy elméket is foglalkoztatott. Már a görög stoikusok közül némelyik, majd Vico és követői, körben való mozgását kutatták a történelemnek, s a míg Vico szerint a történelmi fejlődés által alkotott körök mind nagyobbak, mások szerint csavarmenetben mozognak a történelem úgy, hogy köröket alkotván, egyszersemind előre is hatolna Saint Simon, Comte-nak előbb kebelbarátja s később ellensége, a gyermek és a növendékkor, az érettség és öregség megfelelő tüneteit látta mutatkozni a historiában, állítván, hogy az emberiség gyermekkorát a kézi munkák és az alkotás szeretete jellemzik, a növendékkort az aesthetikai törekvések, az érettséget a katonai ambitió, az öregséget a tudomány szeretete. J. Lippert újabb keletü művelődés-történetében a megélhetés gondját tekinti a műveltség és ezzel a haladás ősi rugójának, különös sulyt fektetvén az ember anyagi szükségleteire: a tűz, kezdetleges szerszámok, az öltözet, az étel készítésének keletkezésére, a tápláló növények, kábitó italok tejesztésére stb. A megélhetés gondjának ezen elméletével rokon

Spencer elmélete a belsőknék a külsőkhöz való alkalmazkodási kényyszeréről, mely szerint a külkörülmények szabják meg egyeseknek s egész nemzeteknek is belszervezetét, cselekedeteit, sőt gondolatait is. E tan, bár alárendeltségben jelentkezik nála az elkülönülés még magasabb rendű, mert az egész szerves és szervetlen világot átölelő, felfogásának, még is Spencer nagyobb arányu bölcséleti működésével öszhangban, magasabb rendű az előbb felsorolt elméleteknél, mert nemcsak az ember, hanem az egész szerves világfejlődését szabná meg. A Comte felfogásával állanak rokonságban a Letourneau fejlődési fokozatai: 1) a vadállati szokások kora az emberevéssel; 2) a vad emberek kora mérsékelt emberevéssel és némileg szervezett társadalommal, 3) a barbár erkölcsök kora a társadalom ellen elkövetett bűnök büntetésével; 4) a merkantil morál kora a hasznosság elméletének uralmával, de ezen utóbbi kor teljességét csak a mi hamis erkölseink megváltozásával éri el.

Az elősoroltakkal koránt sincsenek még kimerítve a történelmi bölcséletben felállított, általános jellegű hypothezisek sem, de a fennebbiek is csak a minket környező természet és különösen az emberi társadalom csodaszerű sokoldalúságát bizonyítják. Mert van kétségkívül az emberiség történelmében körforgás, sőt ha szükséges csavarmenet is, van ifjuság és vénység, óriási befolyást gyakorol a megélhetés gondja, sorsunkra nézve majdnem döntő a környezet, és cselekedeteinkben az egyik főszerepet a hasznosság elve viszi, csak az nem áll, hogy kizárólag egyik vagy másik tényező uralkodnék. Ha a körforgást, vagy az ifjúságot és elvénülést tekintjük, sok van a történelemben, a mi ismétlődik, s még sem történik semmi olyan, a mi egy korábbi eseménnyel minden részletben azonos volna; sőt Spencer szerint is egyetlen embernek sincs dupluma, annál kevésbbé egy nép történelmének. Vannak nemzetek, melyek pár ezer évig a vénségben stagnálnak, mint például a chinai, vagy a mint volt az egyiptomi; mások enyészet nélkül ifjúságra ébrednek, mint például az olasz vagy más egyszerre vénül és ifjodik, mint azt talán a német nemzetről lehetne mondani. Egészben sok nép előregedése mellett is ifju az emberiség s az újabb nemzedékek folyton adván valamit az elődök által gyűjtött kincsekhez, visszaesés helyett előre halad az emberiség. Avagy ha a megélhetés gondját vagy a merkantil hasznosság elméletét tekintjük, melyek kétségkívül az em-

beri tevékenységnek legfőbb rugói, miként magyarázhatnók meg belőlük az anyának még az állatoknál is általánosan nyilatkozó önfeláldozását magzataiért vagy azon alkotásokat, melyek az ember, művészet, tudományszeretnek, hirnév- dicsőségvágyunk köszönik létrejövetelüket? Vagy ha a külvilágnak a belső feletti uralmát tekintjük, vajon nem abban rejlik-e az ember valódi értéke, hogy egy feltett célhoz képest uralkodik a természet felett és átalakítja környezetét? A terméketlenné vált földet megtermékenyíti, dudva helyett tápszert nevel benne; az idő mostohasága ellen lakot épít, a tél hidegét környezetében legyőzi, a távolságot gőzzel, villanynyal megigázza, lakatlan vidéket lakhatóvá, járhatlan vizeket járhatókká tesz; környezetében az egészségére, életére veszedelmes elemeket, állatokat, embereket kiirtja, s mint nemzetnek is abban rejlik nagysága, ha a reá kívülről ható környezet felett, a mennyiben azt saját létérdeke megkívánja, uralkodni bír. Hat tehát a környezet az emberre, de viszont ő is környezetére. A tévedés onnan ered, hogy az utóbb említett természettudományi felfogások csak a természetet és annak törvényeit látják; egyik a táplálék, másik a környező viszonyok kizárólagos uralmát ösmeri csupán s a szellemi erővel felruházott embert kifelelji a játékból.

Magától érthetőleg, mert ha a természeten kívül az ember is beleavatkoznék a világi dolgok intézésébe, vége szakadna a fizikai törvények kizárólagos uralmának. Helyesen értelmezve — mond Spencer „Társadalmi nyugtanában“ (53. l.) — a legnagyobb tudatlanságból a haladás a legmagasabb felvilágosultságig nem egyéb, mint haladás a törvény teljes ösmeretlenségétől azon meggyőződésig, hogy a törvény általános és kikerülhetetlen. Minden új felfedezés a tudományban, minden megoldott anomalia — megerősíti az embert azon hitben, hogy a tünemények általános egységes erőkből erednek. Az ösmereteknek minden növekedése azt mutatja, hogy állandóság főkeléke az isteni rendnek: az az állandóság, a mely az ellipszist száz évvel előre pillanatokra meghatározza.“ A pozitív filozofia — mond a másik bölcselő — minden tüneményt, a szervetleneket úgy, mint a szerveket, a fizikaiakat, úgy mint az erkölcsieket, az egyénét úgy, mint a társadalmét, változatlan törvények alá veti, melyek nélkül lehetetlen az előrelátás és a tudomány csak száraz tudakosság maradna. Hazánkban is például Pulszky Á. a pozitív szellemü

hazai termékek között elsőrangú jogbölcséletében azt tartja, hogy a társadalom törvényei lényegileg egyenlők a természet törvényeivel, s a tudomány legnélkülözhetlenebb alapelvét alkotja a természet szoros rendjének eszméje.

Már a fentebbiekből eléggé kitűnik, hogy ez a szoros rend, vagyis az anyagi és szellemi világra egyaránt érvényes törvény még teljességgel nincs felfedezve, sőt az eddigiek után ítélve kilátás is alig van felfedezéséhez, de még inkább kiviláglik ez akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy mit olvastak ki a természettani iskola követői ezen állítólag létező törvényből.

A kevésbé jelentős tévedések közé tartozik, hogy például Comte és Buckle a nagy háborukat immár lehetetlennek mondták, mint a hogy az egységes törvény álláspontjából indulva ki, még Hobbes képtelenségnek tartotta az alattvalók katonakötelezettségét, vagy az, hogy Comte megvetéssel viseltetik a reformáció iránt, ellenben pártolja a coelibatust és végetlenül fontos politikai és társadalmi jelentőséget tulajdonít a rabszolgaságnak, mely nélkül, úgy véli, a földmivelés és ipar nem indulhatott volna virágzásnak. Vagy az, hogy ugyancsak ő a Gall-féle ma már egészen nevetségessé lett, koponyatant elfogadta tudományos igazságnak és merész következtetéseket épített reá. Mindezekről eltekintve fontosabb, hogy amaz általános érvényű törvény a társadalomnak a jövőre nézve minő berendezését vonja maga után, természetesen a pozitív felfogás szerint. Mert nem tévesztendő szem elől, hogy a jóvendőmondás, — a mitől eddig a történettudósok és bölcselek lehetőleg tartózkodtak, miután a különböző utópiák inkább csak az állam jövő rendje iránti óhajt fejezik ki, — mondjuk, a jóvendőmondás a pozitivistának kötelességében áll, miután e nélkül az eddigi fejlődést meghatározó törvény nem volna általános érvényű és be volna ismerve, hogy a mely elvből évezredeknek az egész földgömbön előfordult eseményeit meg lehetett fejteni, nem lehet kiolvasni az ember sorsát a közel jövőben sem. Spencer e téren sokkal óvatosabb, de ő sem szabadulhat a jóslatoktól, ellenben Comte teljes részletességgel lát a jövőben. Szerinte a nyugatnak lesz 60 köztársasága, melyeknek egyetlen politikai kapcsát hatalmas papi személyzet élén a Párisban székelő pozitív pápa, mint az Emberiség főpapja fogja képezni. A főpap rendelkezik az összes pozitív papság felett s annak tagjait kinevezi és

leteszi. Ezen tisztében segélyére lesz a négy nemzeti főnök, a kik az olasz, spanyol, angol és germán egyházakat igazgatják. Az összes polgárság két részre oszlik, t. i. csak patriciatu és proletáriatu lesz. Az elsőt a felsőbb rendek, utóbbit a polgárság nagy tömege fogja alkotni. Az előbbi koncentrálja a gazdagságot, miután Comte szerint a tőkék összpontosítását a nagyvárosi proletariatu már régen óhajtja, mint sociális jótéteményt(!). Az alsóbb osztályoknak azután a családi élet nyújt kárpótlást a rang és gazdagság hiányaiért. A papok tartoznak érvényre emelni a népnek ezen osztályozását, s ha netalán egyenetlenségek támadnának, melyeket nem tudnak kiegyenlíteni, „segítségül hívhatják a környékbeli lovagosztályt“(!). Parlamentarizmusról nem lehet szó, miután az alkotmányos államforma sem a rendnek, sem a haladásnak nem tesz eleget; az anyagi rendezkedés képezvén egyedüli létföltételét, minden erkölcsi és szellemi érdeket alárendel, s főként a magánérdeknek tömjénez a közjó rovására; sokkal szélesebb körben költi fel az összeség rovására való életnek vágyát, mint a mennyinek a legmohóbb kormány is eleget tehet. A jog eszméje arra van hivatva, hogy fokozatosan eltűnjék az életből, mint az ok fogalma a bölcsletheből, mert mindketten egyformán felső és vitatást nem tűró akaratra vonatkoznak és természetfölötti forrásra utalnak. A pozitivismus csak kötelességeket ismer el, nem pedig jogokat. Általában emberi jogokról beszélni ép oly abszurd és erkölestelen, a mint az isteni jogok, s mindezek el fognak tűnni a pozitív korszakban, melyben az embereknek meghatározott hivatás szerint csakis kötelességeket szabad ismerniök. Hasonlóan nem létezik vélemény- és lelkiismereti szabadság. A legfontosabb s egyuttal legbonyolultabb elvek nem bizhatók az előkészületlen tömeg örök vizsgálódására. Nincs az a szövetkezet, mely tagjainak kölcsönös bizalma nélkül sokáig fenállhatna, s az értelmiség bármilyen fejlődése mellett a társadalmi rend összeférhetetlen azon kívánsággal, hogy alapjai napról-napra újabb vita alá kerülhessenek. Üres és anarchikus a népsuverenitás dogmája is, mert minden szabályos intézménynek ellensége, s arra kényszeríti a jobbakat, hogy azon tömegetől függhenek, melyre átruháztatnak a királyoknak annyira kifogásolt isteni jogai. A kormány rendeltetése tehát abban áll, hogy a lehetőség szerint mérsékelje s elhárítsa az eszmék, érzelmek és érdekek szétforgácsolását, mert ha ez megtörténhetik, felakadna

a társadalmi haladás. Már ezen okoknál fogva is a kormány szabályozó feladatának szükségessége az emberiség fejlődésével nem hogy csökkenne, hanem megfordítva, mind elengedhetetlenebbé válik. Magától érthető, hogy vallás is csak egy lehet, mert ép oly képtelenség volna többfajta religiót feltenni, mint több fajta egészséget.

Így Comte az ő vasszerkezetű egyiptomi mintára papilag fegyelmezett államával, melyet technikus létére változatlan arányok szerint egy kőből rakott ház mintájára képzel maga elé.

Spencer azomban a természet csodálatos egyszerűségéhez fordul, s azt találja, hogy a társadalmon kívül nem létezik sem papság, sem kormány. Az ő jóslata tehát az, hogy az embereknek sem lesz kormányra szükségük. A mint a művelődés halad, a kormánynak buknia kell. Fenállása csak a még létező barbarizmusnak bizonyága, mert a mi a kalitka a vad állatnak, ugyanaz a törvény az önérzetes férfiúnak. Korlát, mely csak a gonoszok, de nem a becsületes emberek számára létezik. A hol nincsenek tolvajok és gyilkosok, ott nincsenek tömlöczök és mert a zsarnokság uralkodik a világon, azért léteznek hadseregek. Ügyvédek, bírák, bíróságok — a törvény mindenféle szerszámai — csak azért léteznek, mert hitványság létezik. A hatósági erő a társadalmi bűn következménye. A mikor az emberekben kifejlik tökéletes méltánylása egymás jogainak, akkor oly éber feltékenységgel fognak viseltetni saját jogaik iránt, hogy a kormány e miatt lehetetlenné válik. „Röviden, be kell látni az embernek azt az egészséges igazságot, hogy senkisémet lehet teljesen szabad, a míg mindnyájan nem lesznek szabadok, senkisémet lehet teljesen erkölcsös, míg mindnyájan nem lesznek erkölcsösök; senkisémet lehet tökéletesen boldog, míg mindnyájan nem lesznek boldogok.“ (Soc. Stat. 498.)

E néhány sorból láthatólag is a jövődönnek ez a két képe egymással konok ellentétben áll. A két felfogás közelebről vizsgálva, nem annyira valamely örökérvényű nagy törvénynek, hanem csak az angol és francia nemzet politikai karakterének kifejezője, s egyik bizonyága annak, hogy a mint eddig minden politikai író, a pozitivista is korának és környezetének uralma alatt áll. Az egyik felfogás az egyéntől minden jogot megtagad, s azt az összesre ruházza, míg a másik annyira érvényesíti az egyén jogait, hogy az összesnek mi sem marad, s így az egyik az összesnek ér-

dekében szigorú központosított kormányt kíván, a másik ellenben a létező kormányoknak is megszüntét jósolja. E nézetek szoros rokonságban állanak a szabadságnak francia és angol felfogásával. Az utóbbi az egyéni szabadságot a britt alkotmány legféléltettebb kincsének tartja s az egyéni cselekvőség minél akadálytalanabb működésében találja a haladásnak majdnem kizárólagos tényezőjét, nem tartván attól, hogy különböző vélemények és ellentétes törekvések ártalmára volnának az államnak. E felfogás nem csak pusztá elmélet, hanem tényleges valóság úgy Angliában, mint az angol-szász szivós faj által létesített gyarmatokban szerteszét a földtekén. Mindenütt azt a felemelő jelenséget találjuk, hogy az egyéni tetterő nagy dolgokat valósít s a kormány munkaköre a lehető legszűkebb határok közé szoríttatik. E törekvést ismerjük fel a habeas corpus-aktán kezdve az angol alkotmány legfontosabb vívmányaiban és a szabadságnak ezen alakjáért száll síkra Mill Stuart is e tárgyú ismeretes munkájában.

Ha azonban a francziákhoz fordulunk, s a modern politikusok közül például Dupont-White könyvét ütjük fel, ebben a szabadság meghatározását a mások feletti uralomban találjuk, s a francziát ki is elégíti a tudat, hogy szavazás útján ezen uralomban részt vehet. Innen a francziák, a miként Hübner is észreveszi a föld körüli utazásában, mindenütt igen sokat várnak a kormánytól, s a hol a kormány tevékenysége nincs, ott franczia kezdeményezés vagy eddigi alkotásoknak fennmaradása alig fordul elő.

A fennebb ösmertetett két, pozitívnek állított felfogás szemmel látható tulhajtása ezen kétféle irányra, de abban megegyezik mindkettő, hogy egyaránt lehetetlené tenné a szabadságot. Comte teljesen ignorálja azt a világtörténelmi tényt, hogy a modern kultúrát a szabad egyéni tevékenység szülte, s minden kormányhatalom elenyészőleg igénytelen erő ahoz a csodálatos hangyamunkához képest, melyet annyi millió kéz és elme az emberi társadalom anyagi és szellemi kincseinek felhalmozásában folytat. E nagy arányu tevékenység rendkívüli változatosságát, talán minden időket tulszárnyaló ideges mozgékonyágát, a találmányai által minden terén felmutatható óriási eredményeket kézzelfoghatólag a szabad vizsgálódásnak, szabad versenynek, szabad egyéni tevékenységnek köszöni. Oly annyira kézügyben fekvő igazság ez, melyet felesleges bizonyít-

gatni is. Comte ezzel szemben dermesztő papi uralom alatt szigorú rend és fegyelem által bilincsekbe vert társadalmat lát maga előtt a jövőben.

A nélkül hogy jövendöléshez fognánk, annyi világosnak látszik, hogy Comtenak a communistákéval rokon szervezeti államformája nem volna többé fejlődés az ember történelmében, hanem merev stagnáció, nemesebb törekvések nélkül folytatott állati tengélet. Mint ilyen azonban bir legalább azon színezettel, hogy esetleg megvalósítható. Spencer jóslata azonban azt hisszük már a teljesebb lehetőségét is kizárja magában. A kormány felesleges voltának feltételezése úgy látszik azon tévedésből ered, mintha csak a társadalmi bűn adna lételt a kormánynak, holott a kormány sokkal inkább a társadalmi erénynek, egymás kölcsönös támogatásának, közös célból az erők egyesítésének köszöni lételet. A társulásoknak legyszerűbb alakjai mellett, milyenek a társulatok, egyletek, miután állami büntető hatalom létezik, nincs szükség a gonosz ellen intézkedést létesíteni s mégis legelső gondjuk az alapítóknak egy kormányzó szervezet megalkotása. A közös akaratnak kimondása t. i. törvény, e szűk körben is van a nélkül, hogy az büntető törvény volna. A míg tehát egyáltalán létezik közös cél az emberek előtt, közös szervnek is kell léteznie, mely e cél megvalósítsa, az egyes ember pusztá akarata bár mennyire is összhangzó legyen, magában már csak azért sem elég, mert sok esetben felesleges, máskor meg lehetetlen ezen akaratot az egyének mindnyájának külön-külön valósítani meg. Spencernek elve lévén állami beavatkozás nélkül minden téren sorsára hagyni az embert, feleli ezzel, hogy ép a maga tisztaságában megvalósítani akart egyéni szabadságot fojtja meg. Mert ha igaz, — a mint hisszük, — hogy a szabadság a társadalom fenállásával megférő egyéni célnak akadálytalan megvalósításában áll, akkor a magára hagyatott ember a legkevésbé szabad, mert egyéni céljait, a kényelmes lakást, egészséges táplálkozást, anyagi és szellemi élvezeteit, gyermekeinek neveltetését stb. stb. csakis egy organizált, tehát kormánynyal is rendelkező társadalom keretében valósíthatja meg. Korántsem áll, hogy az egyszerű állapot miatt irigyelt vad állat vagy a magában élő ember azt teheti, a mit akar, tehát a legszabadabb. Ellenkezőleg csak azt teheti, a mit egy teljesen magára utalt egyéni erő a hatalmas természettel

és külkörnyezettel szemben tenni bir, ez pedig elenyészőleg csekély, s mindenesetre sokkal kevesebb, mint a mennyit egy értelmes ember akar. A kormány nélküli állapot tehát meggyőződésünk szerint az anarchia állapota, melyben az egyes legkevésbé szabad. Ennyiben tehát a két szélsőség, melyet Comte és Spencer jósol, csakugyan érintkeznek egymással.

A társadalom mai iránya nem vall sem a Comte, sem a Spencer jóslatára és sajátságosképpen mégis mind a kettő alpnézetének megvalósítására tör. Egy részt *erőteljes központi kormány*, mely befelé minden ellenállást, kifelé minden megtámadást lehetlenné tesz, de egyszersem megvalósít minden, a magánosok által el nem érhető közérdekű czélt, — másrészt a lehető legszélesebb körü *egyéni szabadság* s az egyéni tetterő *szabad működésének minden oldalu biztosítása* a meddig t. i. az egyén a közös állami és nemzeti czéllal összeütközésbe nem jó, — ezen irányban látszik haladni a modern állami fejlődés. Az állam és vele a kormány tekintélye, hatalma és munkaköre növekedőben van, a nélkül, hogy az egyéni szabadság rövidséget szenvedne, sőt az utóbbi is növekszik az által, hogy az állam lehetőleg mindenütt segítségére jó az egyénnek, s nagyobb szabásu vállalkozásokon kívül gyors igazságszolgáltatás, pontos adminisztráció útján elhárítja a szabad egyéni munkásság elé gördülő akadályokat; szóval a modern állam saját erejének növekedése mellett lehetővé teszi a megengedett egyéni célok megvalósulását s ezzel szabadabbá teszi az embert.

Spencer a nagy természettel és az egész teremtéssel bizonyítja álláspontjának igazságát. A dolgoknak — úgy mond — az az állapota, melyet az egyenlő szabadság törvénye ir elé — az az állapota, melynél fogva egyéniségét, mindenki határtalanul kifejtheti, kivéven másoknak hasonló egyéniségét — az az állapota, mely felé az emberiség halad, ugyanaz, mely felé az egész teremtés törekszik. Az életnek Coleridge által kifejtett elmélete készítette elő az utat ezen általánosításra. „Az élet az egyénisülésre való törekvés; és az élet fokozatai ezen törekvés megvalósításában állanak.“ Ezen törvénynek mindent átható erejét aztán Spencer a poriferák, szivacsok, alcyonidák, korallók, tubiporidák, hydrák és más tengeri állatokkal bizonyítja a mint az egységes kocsonyaszerű anyagból elkülönülések folytán egyedek válnak ki és indul meg az élet, míg aztán a

gerinczeseknél az idegközpontok nagyobb része egyesül, hogy az agyat alkossa. Mindezen fejlődés alatt folyton egyéniségének kifejtésére törekszik az egyes. Az ember legmagasabb nyilvánulása ezen törekvésnek, s a legkomplicáltabb szervezettel bírván, az egyéniség legtökéletesebb alakja. Minthogy azonban valamely egyéniség kifejlődése elképzelhetetlen megfelelő szabadság nélkül, az egész létel és a nagy természet alaptörvénye az egyenlő szabadság, felösmerni és alkalmazni ezen nagy törvényt az emberiség végső feladata. Ha pedig ez eléretik, ha mindenkiben aktív ösztöne fejlik ki a szabadságnak az aktív rokonszenvvel egyetemben — akkor az egyéniség kifejlődésének most létező akadályai, a kormányzattól eredő megszorítások s az embereknek egymás ellen intézett támadásai megszűnnek. Nem lesz több törvényhozási intézkedés, miután ezek szükségtelenekké válnak, s először fognak létezni e világnak történelmében olyan lények, a kik minden irányban kifejthetik egyéniségüket. Így az utolsó emberben a tökéletes erkölcsösség tökéletes egyéniség, tökéletes élet nyerne egyszerű magvalóulást.

Mindenesetre megszívlelni való szép szavak ezek, magas röptű eszménynek szószólói, csak az iránt vannak kételyeink, hogy a nagy természet berendezése ilyes törvényt foglalna magában. Való, hogy minden lény fenn akarja tartani életét, a miben az is foglaltatik, hogy ki akarja fejteni egyéniségét, csakhogy azért az egyenlő szabadság elvének a nagy természetben nyomát is hiában kutatjuk. Ellenkezőleg, a mint azt Spinoza a kis halaknak a nagy halak által való felfalatásáról szóló ösmeretes tanában már rég kimutatta, a természet rendje az élő lények között nem az egyenlő szabadság, hanem egymás letiprásának, következetes pusztításának elvére van alapítva. „A legalsóbb, legkevésbé áldott tény, melyet ismerünk, a melyre — mond Carlyle — a szükségben levő halandók öröktől fogva állottak, a kannibalizmus primitív ténye: hogy *Én* megehetlek Téged.“ S miután egyiknek halála, tehát szabadságának kirívó megsértése ad a másik lénynek életet, nem is remélhető, hogy a Spencer által is idézett tengeri szörnyeket lehetséges volna leszoktatni egymás kiirtásának ösztönéről. Az egyenlő szabadság fogalma tisztán és kizárólag társadalmi elv, melyet meggyőződésünk szerint természeti törvénnyel lehetetlen igazolni. Ez csak a társadalomnak, tegyük hozzá csak a legújabb társadalomnak, csakis saját tagjaira

vonatkoztatott, és végül valljuk meg, még ennek is soha meg nem valósítható elve. Mert legyen bár a szabadság francziás felfogás szerint: uralom önmagunk vagy mások felett, vagy Stein Lőrincz szerint: uralom a természet felett a magunk által felösmert korlátok között; avagy legyen emberi céljaink elérhetőségének lehetősége, — mindenképpen két tényezőtől áll függésben. Egyik a külső környezet, t. i. a természeten kívül embertársaink, a társadalom és kormánya — és a másik pedig saját tehetségeink mértéke. A társadalom elvileg felállíthatja és szükséges, hogy az emberek között levő egyenlenségek ellensúlyozására felállítsa, az egyenlő szabadság elvét, de azért minden egyes csak akkori egyéni szabadsággal, maga a természet, vagy mások feletti uralommal, egyéni céljai megvalósításának lehetőségével fog birni, a meddig saját egyéni tehetségei érnek. Minthogy pedig nem létezik anyagi és szellemi erőkből két egyenlő tehetség, nem is lehet az emberek között, a mint nincs a természetben sem, egyenlő szabadság. Legkevésbé létezhetik pedig ez az egyenlőség akkor, ha Spencer ideálja szerint minden ember minden korlátok nélkül szabadon kifejtheti egyéniségét, mivel az amugy is eltérő tulajdonságokkal felruházott egyesek még inkább fognak egymástól különbözni, ha egy részt annak tökéletesítésére fektetik a súlyt, a mi bennük egyéni, más részt pedig még teljesebbé lesz a munkamegosztás, a mi Spencer fejlődési elméletében fontos szereppel bír s már magában az egyenetlen tehetségek nevelője volna. Szóval, a mint azt alaptanaival némi ellentétben dr. Lán-czy is állítja: „az egyenlőség az egyéniségnek tagadása.“

De nem bírjuk összeegyeztetni ezen egyenlőséget Spencer azon másik elvével sem, mely szerint örök törvénye a természetnek, hogy a gyöngye elpusztul. Ennek következtében S. egészen magára utalja mindenütt és mindenben az egyént, és ezen alapelvére egy egész nevelési rendszert is épít fel. Minthogy azonban kétségtelen, hogy a legtökéletesebb állapotban is lesznek erősebbek és gyöngébbek, világos, hogy az utóbbiaknak Spencer társadalmában annyi szabadság sem jut, hogy éljenek, miután gyöngeségüknél fogva törvény szerint veszniök kell. E kérdésnél azonban mély ellentét van Spencer tana és az itt kifejtettek között annak következtében, mivel S. úgy vélekedik, hogy az általunk feltételezett egyenetlenség helyett az emberek egyenlő tökéletessége fog elkövetkezni. Természetes,

• hogy e sarkítélen az egész elmélet fordul és ha csakugyan bebizonyítható, miszerint az emberek tehetségeik és tulajdonságaikra nézve a teljes egyenlőség állapotába jutnak, akkor mindenesetre a közjó érdekében keveset nyom, ha ezen úton haladva, a gyengék és erőtelenek az útszélien pusztulni hagyatnak. S. elmélete tehát e részben igen nagy érdekekkel bír annyival is inkább, mert a nagy természetben egyáltalán nem találunk olyan törekvést, mely szerint egyedei izomerőben, szervezetben, ösztönökben egyenlőségre törekednének, sőt Darwin fajkeletkezési elmélete ennek merőben ellenkezőjét állítja fel. Lássuk tehát Spencer szerint miként lesznek az emberek egyenlőkké? „El kell fogadnunk — úgymond társadalmi nyugtánában — egyet a három feltétel közül. Vagy azt kell tartanunk, hogy az emberi lény változatlan marad a reá özőnlő befolyások alatt, melyeket körülményeknek nevezünk, vagy hová-tovább alkalmatlanabbá törekszik lenni ezen körülményekhez; vagy iparkodik alkalmazkodni azokhoz. Természetesen a 3 közül csak az utolsó eset állhat fen. Ha pedig elgondoljuk, hogy minden rossz a szervezetnek a körülményekhez való alkalmazkodási hiányából ered, a szervezet pedig a körülményekhez képest átalakulván, ez a hiány is apad, ebből megérthetjük az emberi nem jelenlegi helyzetét. Tény, hogy az ember társadalmi életében sok rosszat ér. Ez pedig onnan ered, hogy jelleme még nem alkalmazkodott tökéletesen ezen társadalmi állapothoz. Miféle különös minőség az, a mit ezen társadalmi állapot követel? Követeli, hogy minden egyes egyén csak olyan kivánságokkal bírjon, a melyek kielégíthetők a nélkül, hogy más egyének hasonló kivánságainak kielégítését akadályozná. Ha mindenkinek óhajtása nincsen így meghatározva, akkor mindenkinek lesz valamely kielégítetlen óhaja, vagy pedig olyan kielégített kivánsága, a mely mások kárával nyert kielégítést. Ezen alternatívának mindkét része fájdalmat von maga után és a körülményekhez való alkalmazkodás hiányát foglalja magában. És miért nem alkalmazkodik az ember a társadalmi viszonyokhoz? Egyszerűen azért, mert még részben azon jellemvonásokat őrizte meg, a melyek egy korábbi állapothoz voltak alkalmasak. Azon tulajdonságok, a melyek őt alkalmatlanná teszik a mai társadalomhoz, ugyanazon tulajdonságok, a melyek őt alkalmassá tették volt korábbi életéhez. Az ő kezdetleges körülményei követelték, hogy más lények boldog-

ságát feláldozza a magáénak. Jelenlegi körülményei pedig ezt nem engedik meg neki. Maga a polgárosodás elnevezése is a megvalósult alkalmazkodást jelenti. Azon változások, melyek a haladást alkotják, egymásra következő lépcsői ezen átmenetnek, s az emberi tökéletesedésben való hit ezen új életmódhoz való teljes átalakulásba vetett hitet jelenti. Már most a lét feltételeihez való alkalmazkodás hiánya viszont a tehetségeknek hiányából vagy tulságos mennyiségéből ered. Tulság a tehetségekben azt vonja maga után, hogy a lét feltételei nem adnak elég módot azok teljes használatára és hiányzó tehetség az, a miből a lét feltételei többet követelnek, mint a mennyi belőle telik. Az életnek azonban lényeges elve, hogy az olyan tehetség, a melynek gyakorlata a körülmények nem adnak elég alkalmat, elsatnyul. És az olyan tehetség, a melyre nézve tulságos kereslet mutatkozik, megizmosodik.

És mindaddig, a míg ezen tulság és amaz hiány tart egyik oldalon az apadásnak, a másik oldalon a növekedésnek kell tartania.

Végül minden tulságnak és minden hiánynak el kell enyésznie, azaz minden elégtelenségnek, azaz minden tökéletlenségnek el kell enyésznie.

Ezen legvégső kifejlődése az *eszményi embernek biztos*, olyan biztos, mint bármely következtetésünk, melyben tökéletes bizalmunk van. Példának okáért az, hogy minden ember meghal... Teljesen kérdés felett áll, hogy az emberiségnek végül teljesen alkalmazkodottnak kell lennie saját viszonyaihoz.

Ime így hozza le Spencer az emberek elkövetkezendő teljes egyenlőségét, melynek elérése céljából a gyengét, a szegényebbet, tehetségtelenebbeket tilos támogatni, miután így nem lehetne elérni a tökéletességben való egyenlőséget.

A természettudományi iskola egyik sarktételel van itt dolgunk, melyből sok fontos következtetés nyer erőt, ha a tétel beválik és bukik el, ha a kiindulási pont helytelen. Pedig nem is a legelső kiindulási pontban van itt a hiba, miután a viszonyokhoz való alkalmazkodási tan és a képességeknek a gyakorlat útján való megerősödése minden kétséget kizáró igazság, csupán az abszolút érvényesség, mely ezen elveknek tulajdoníthatik, nem állhatja ki a bírálatot.

Már magában a bevezető syllogizmus felállítása el van hibázva, midőn S. azt követeli az emberi lénytől, hogy az élet körül-

ményei között vagy változatlan maradjon, vagy alkalmatlanabbá legyen, vagy alkalmazkodjék azokhoz. A valóság az, hogy a 3 tétel közül mind a 3 igaz, és egyik sem zárja ki a másikat. Vannak t. i. az életben olyan helyzetek és viszonyok, a melyekhez merőben lehetetlenség alkalmazkodnia az embereknek s mindig ellentét marad a külviszonyok és az emberi törekvés között. Ezekkel szemben tehát az ember változatlan marad. Vannak viszont olyan körülmények, a melyekhez alkalmazkodik, de nincs kizárva az, hogy igazán alkalmazkodva bizonyos helyzethez, alkalmatlanabbá válik a többiekhez. Nem gondolható például, hogy az emberi életet fenyegető összes elemi csapásokkal és a most létező összes betegségekkel szemben az emberi szervezet úgy alakuljon át, hogy ne lehessen közöttünk senki, a ki az elemek miatt testi vagy lelki csonkulást szenvedjen, betegségek miatt ápolást igényeljen és a többiekénél erőtelegebbé váljék. Az ellentétek tehát e téren minden alkalmazkodási hajlam mellett is fennmaradnak ép úgy, mint a legtöbb fizikai tünetmennyel szemben, mivel nem képzelhető, hogy az ember egykoron a sötétben úgy fog látni, mint a fénylő napon, a telet öltözetlen éli át és száraz lábbal fog járni a vizeken. Igenis az arra külön begyakorlott egyén több hideget elbír és jobban lát a sötétben, mint a ki erre nincs megedzve, de ennek az alkalmazkodásnak nagyon is megvan határa, s a ki sötétben élve másnál jobban lát, megvakul a napfényen, s a ki szokva van a nagy hideghez, meghal a forró égöv alatt. Az is való, hogy az ember ért hozzá, miszerint az éjjelt nappallá változtassa, nyári meleget állítson elé a maga számára a téli hideg közepette, sőt száraz lábbal járjon a vizeken is, hogyha hajóra száll, de mindezen esetekben az ember alakítja át a külkörülményeket saját benső céljaihoz, s nem pedig belsőleg alakul át a külsők követelménye szerint.

Tegyük fel azonban mindezeknek daczára azon képtelenséget, hogy az emberi lények minden irányban határtalanul alkalmazkodni birnak mindennemű külkörülményekhez. Ekkor azonban arra, hogy az emberek egyenlők lehessenek, a viszonyoknak is teljesen azonosoknak kell lenniök, melyek között egyenként élnek. Ha azonban munkafelosztás lesz, a mint azt S. magából a természet örök törvényéből következteti, akkor nem remélhető, hogy a gyári és mezői munkás ugyanazon tehetségekkel legyen felruházva, mint az ál-

lamférfiak és szoba-tudósok, hanem minden valószínűség szerint eltérő tehetségei és eltérő kívánságai lesznek ezután is a költőnek és bankárnak, a papnak és birónak, a katonának és kereskedőnek stb. Szóval öröklött hajlamok, a nevelés, a sors szeszélye, testi és szellemi tehetségek, a foglalkozások különböző volta fenn fogja örökre tartani az emberek között az egyenetlenséget. Ennek az el- lenkezője egyenlő foglalkozással, tehetséggel és tehetetlenséggel a kilátásba helyezett tökéletesség helyett az állati tengélettel azonos nyomorult állapot volna, mely szintelen egyhanguságában valószí- nűleg a hülyék honává alakítná át a földet, mert való, hogy a te- hetséget javítja a gyakorlat, de az eddigi tapasztalat szerint bizo- nyos tehetségnek csakis egy irányban való gyakorlata inkább hülye- séget hoz létre. Szerencsére ez nem is lehetséges, mivel a haladás- nak legfőbb rugója épen a megvalósíthatás határain túl terjedő, a magasabbra törő vágyakban áll, melyeknek épen elnyomása által kívánja S. a tökéletesség elé vinni a társadalmat. Hiszen való, hogy halhatatlan Eötvösünk is Karthausiájában a kielégíthetetlen vágyak- ban találja korunk boldogtalanságát, a mikor az iskolás ifju már miniszteri tárczának nézi könyves táskáját, s később csalódott vá- gyak és tört remények romjai között öszül meg, de azért maga a boldogság, mint a haladásnak legfőbb rugója is leginkább csak ezen célok felé való törekvésből és az útközben elért sikerekből áll.

Nem tartjuk tehát az egyenetlesen tökéletes tehetségekkel és egyenetlesen mérsékelt vágyakkal bíró emberi társadalomnak létre- jövetelét épen olyan bizonyosnak, mint a halált. Sőt azt hisszük, hogy diskreditálja a pozitív bölcseletet, ha oly elsőrangú bölcselő, mint Spencer rosszul felállított syllogizmusok segítségével egy ily in- gatag feltevést a halállal egyenlően biztos igazságnak állít, a mikor való ugyan, hogy eddig minden ember pozitíve meghalt, s ebből következtetni lehet, hogy minden ember halandó, de az is való, hogy S. teljesen kialkalmazkodott, tökéletes embere eddig még po- zitíve egy sem született s miután saját beösmérése szerint S.-nek is csak képzeletében él, nem oly bizonyos tehát, hogy születni fog ezután.

BÉKÉSY KÁROLY.

Irodalmi szemle.

Kuun Géza gr. latin könyvének : „*Relationum Hungarorum cum Oriente Gentibusque orientalis originis historia antiquissima* (Claudiopoli. E typogr. Societ Közműv. 1892. 8° 285 l.) I-ső kötete a napokban elhagyta a sajtót, melynek kiadásával a „Közművelődés“ nyomda valóságos érdemet szerzett. A mű, mely számos év tudományos kutatásának eredménye, a magyarok vándorlását és érintkezését tárgyalja a sejtethő ősi lakhelytől Atelközsig, s e végből teljes kritikai repertoriumát adja azon forráshelyeknek, melyek ez érintkezések, befolyások, ethnologiai átalakulások természetéről és folyamáról a régi arab, héber, török, görög, latin hazai és külföldi egykoru krónikásoknál fenmaradtak. Addig is, míg a nagybecsű, s e tekintetben legteljesebb forrásmű II-ik kötete, mely nyomda alatt van, megjelenik, folyóiratunk erről is bővebb ismertetést fog közölni. Most csak röviden és örömmel jelezzük megjelenését. Előfizetési ára a két kötetnek együtt 5 forint, külön az I-ső kötetnek 3 forint, kapható a kiadó nyomdánál Kolozsvárt.

Széchy Károly: *A Pannóniai Ének*. Budapest, Eggenberger, 1893. Ezen tanulmány az „Emlékezzenek régiekre!“ kezdetű régi magyar történeti énekkel foglalkozik. Célja az ének szerzőjének nevét és életét, s a mi ezzel egy értelmű, keletkezésének idejét meghatározni; megvizsgálni és megmagyarázni azon kor nemzedékének nyelvét és műveltségét. Tegyük mindjárt hozzá, hogy az írónak mindez teljes mértékben sikerült is. Bevezetésében bebizonyítja a szerző, hogy leghelyesebb az éneket *Pannóniai Ének*-nek nevezni; s azután négy fejezetben át az ének 120 éves irodalmával, kiadásainak és másolatainak történetével, a nevezetesebb föltevésekkel és következtetésekkel foglalkozik, s minden adatot és véleményt megalatolván, kimutatja, hogy az ének szerzője *Csáthy Demeter*.

Ime röviden a mű eszme-menete: Az első fejezetben vizsgálja a szerző az ének fenmaradt példányait; kimutatja, hogy a marosvásárhelyi kézírathoz Subichnak semmi köze, a mennyiben az egyszerűen a Pray-féle másolat másának a másolata, mely a Pray által Cornidesnek küldött példányról készült; továbbá megállapítja, hogy a kézíratos codexbeli eredetén kívül az éneknek két teljesen önálló példánya volt: az egyik gyalakúti gróf Lázár János tulajdonában, melyet Dugonics Andrásnak ajándékozott, a másik Subich Ferencznek másolatában, melyet Heliser József Horvát Istvánnal közölt.

A második rész az ének keletkezésének idejével foglalkozik. Megdönti Majláth István gróf véleményét, mely szerint Anonymus volna az ének szerzője, és pedig Anonymus elbeszélésének és a Pannóniai Éneknek elütő tartalmából; megezáfolja Sándor István és Dugonics András állítását, hogy az előbbi szerint a Halotti Beszéddel egykorú, Dugonics szerint pedig 1300 körül keletkezett, még pedig a két emlék írásából, majd a hang-, alak- és mondattanbeli eltérésekből merítvén argumentumokat. Kimutatja Pray és Révai közös nézetének tartathatatlanságát, hogy a barát-gót írás a XIV. század végéről, vagy a XV. század elejéről valónak mutatja az éneket, és pszichológiai érvekkel is védi vizsgálódásának eredményét, mely szerint az ének a XVI. század előtt nem készülhetett.

A harmadik rész a Lázár- és a Subich-féle másolat történetét tisztázza és Csáthy Demeter életének megállapítható adatait összegezi. Úgy szintén a Csáthy-féle töredékben jelzett időkort: „*Mykorth nagh Bw wala Magyarországban*“, megállapítja, mely nem más volt, mint 1541, vagyis Budavára elfoglalásának az éve.

A negyedik rész pontos nyelvtörténeti vizsgálódással beilleszti az éneket a XVI. századba, összevetvén az ének nyelvét, szóalakjait ezen kor kódex-irodalmával. És végül a Csáthy-féle töredék és a Pannóniai Ének egyes helyeinek és sorainak párhuzamos egybevetéséből bebizonyítja a szerző azonosságát, a ki azonban énekebe a nép ajkán élő mondából azt a néhány sort is bele vette, mely koráig eljutott.

A tanulmány végeredménye tehát: hogy a Pannóniai Éneket Csáthy Demeter írta, kinek töredéke egy pár szakasszal teljesen hozzá illeszthető.

A magyar tudományos munkák olvasó közönsége általában kevés, alig több a szakembereknél; pedig a munkák közt van már elég, a mely alkalmas arra, hogy közkincsé váljék. Vajjon a magyar irodalom-történeti tanulmányok akkor is csak a szakemberek asztalán lesznek-e találhatóak, ha a tudósok ilyen tanulságosan és szépen megírt könyveket adnak a művelt közönség kezébe!

(H. S.)

Péroró lázadása. Székfoglaló értekezés Márki Sándor akadémiai I. tagtól. Budapest, 1893. Ára 90 kr. Dr. Márki Sándor aránylag rövid idő alatt több értékes művel gazdagította a magyar történelmi irodalmat. Lendületes nyelven és a tárgy iránti szeretettel megírt történelmi munkái mindig szíves fogadtatásra találtak az olvasó közönségnél, a magyar tudományos akadémia pedig egy évvel ezelőtt levelező tagjává választotta a fiatal tudóst, ki aztán 1893. jan. 9-ikén a fennebb idézett értekezésével foglalta el székét az akadémiában.

A Péroró-féle lázadással, mely rövid episod hazánk történetében a 18. század harmadik tizedében, eddig is foglalkoztak történetíróink, részint kisebb cikkekben különböző folyóiratok hasábjain, részint pedig önállóan megjelent művekben; de az eddigi feldolgozások nem voltak kimerítőek. A Márki Sándor könyvéből ismerjük meg a maga mivoltában ennek a lázadásnak történetét. Márki Sándor a Péroró láza-

dása történetének eddigi irodalma mellett felhasználta az ezen lázadásra vonatkozó periratokat, mik eddig az országos levéltárban ismeretlenül pihentek, továbbá Békés, Bihar és Arad vármegyéknek, több kisebb községnek, lelkészegnek levéltárait, valamint a Cabinets-Archiv, a régi temesi administratio számos iratát, a budai Mercuriusnak, mely azon időben egyetlen magyar hírlap volt, 1735—36-iki évfolyamait. Ezen széleskörű kutatásnak s a talált anyag lelkiismeretes áttanulmányozásának köszönhetni, hogy Márki S. az őt megelőző írók műveibe becsúszott nem egy hibát kiigazított, nem egy tévedésen alapuló nézetet megdöntött, a lázadás történetére vonatkozó eddigi... tudásunkat bővítette, új részletekkel kiegészítette, milyen pl. a Paul^ovics Visarion péterváradai rácz püspök által előidézett bácskai zendülés, minek leírásával Márki könyvében találkozunk legelőször, szóval az egész lázadásról Márki az eddiginél sokkal teljesebb és igazabb képet állított előnkbe értekezésében.

Érdekesen és meggyőzően van előadva, hogy a Magyarországra betelepített rácok, kik még a Rákóczi-féle szabadság-háború idejében a bécsi udvar eszközei voltak a magyarság ellenében, 1735-ben mikép csináltak a magyarokkal közös ügyet, a mikor ugyanazon bécsi udvar által 1690-ben nyert kiváltságaikat és a kath. hitre térítgetési kísérletek által váltásos hitöket is veszélyeztetve látták; hogy az öreg, de heves vérű, szenvedélyes Pérót, a pécskei rácz kapitányt, kinek eddig rossz híre volt a magyarok között, a kiról az ének is úgy szólott, hogy

Maros vizén lakott, sárkánytejjel tartott
Hamishitü Péro szíve vért szomjazott,
Áldás helyett átok reá azért szállott —

tehát ezt a Pérót mikép hozta ki sodrából a bécsi kormánynak a rácok irányában követett politikája, az indulatos öreg kapitány mikép kezdi részvétellel hallgatni a magyar parasztok panaszait, mikép kezdi megérteni, hogy mi adott fegyvert 1703-ban a magyarság kezébe s miként kezdi hibának tartani, hogy abban az időben a rácok oly készséggel szolgáltak a németnek; mikép áll most szóba egyszerű szentadrási földművelőkkel, kik őt újabb lázadás szükségéről győzik meg, mikép igéri meg nekik a maga és társai támogatását, ha a magyarok csak ugyan fegyvert fognak, s az utóbbiak a helyzetnek minő világos felfogásával választották ki a cselekvésre alkalmas pillanatot, mikor a Habsburgok világra szóló háborúval bajoskodtak s az országból Olaszországba és a Rajna mellé küldték a katonaságot a francziák, spanyolok és a szárdok elleni háborúba.

Márki világosan és vonzóan beszéli el az egész lázadás előkészítését, kitörését, gyászos végét és az abban résztvevők birói üldözését. A lázadást Péro lázadásának nevezik, de tulajdonképen a magyar parasztok lázadása volt, mert Péro, mielőtt felkelhetett és a magyarokhoz csatlakozhatott volna, elfogatott, elfogatása után pedig a rácok

nem a magyar fölkelőkkel fogtak kezét, a mint ezt a magyarok várták, hanem épen leveretésükre nyújtottak segítséget a kormánynak. A lázadás áldozatai is nagyrészt a magyarok közül teltek ki; Péro volt az egyetlen rácztiszt, kit feláldozott a bécsi udvar, más főtiszteknek pedig, kiket magok a rácok is árulóknak tartottak, szinte botrányos módon kegyelmezett meg. Már ekkor meg volt a bécsi kormányban a törekvés, hogy a nemzetiségekben egymás iránt bizalmatlanságot keltsen, egymással összeveszítse őket s így uralkodjék rajtuk.

Komoly figyelemre méltó, miket Márki a lázadás okáról műve kezdetén mond el és végén ismét hangsúlyoz. Míg a rácok a Bácskában azért zendültek fel s egyebütt is a délvidéken az hozta őket forrongásba, mert a bécsi udvar politikája által kiváltságait és hitöket veszélyeztetve látták, a magyarokat társadalmi viszonyok bírták fegyverfogásra. A neoacquisticai commissio nem ismerte el a kisbirtokosok jogait, jövevény külföldiek nagy kiterjedésű latifundiumokat alapítottak, az idegen földesurak és bérlők kapzsisága és zsarolása a szabad kisbirtok elvét megsemmisítéssel fenyegette. Ez bírta a magyarokat lázadásra ugyanazon vidéken, hol egykor Dósa György és Cserni Jován lázadásának legzajosabb jelenetei lefolytak. Ugyanezen vidéken — Arad, Csanád és Békés vármegyékben — a telepítési, birtok és munkásviszonyok a munkásnépben socialista eszméket keltettek fel; az 1893. jan. tartott budapesti socialista kongresszuson Békésmegye földművelői is képviselve voltak, miből Márki azt következteti, hogy a múlt századbeli latifundialis rendszernek némely nagy hibája a mi időnkre is átöröklődött, hogy Péro lázadásának még maig is tartanak részletei, mikből a tanulást nem annyira a történetírónak, mint inkább a politikusnak kell levonni. Márki S. könyvének tehát nem csak az adja meg becsét, hogy abból hazánk történetének egy szomorú epizódját alaposan megismerjük, hanem e mű aktualis értékkel is bír, hiszen tudjuk, hogy ezen vidékek munkáskérdésével az újabb időben úgy a sajtó, mint az illető hatóságok több ízben voltak kénytelenek foglalkozni. G. S.

Magyar földrajzi könyvtár. ¹⁾ A magyar földrajzi irodalom története még nincs és addig nem is lesz megírva, míg a rá vonatkozó bibliographiai adatokat egybe nem gyűjtik. Az adatok gyűjtését *Havass* Rezső 1885-ben, akkor kezdte meg, mikor s földrajzi társaság kiállítása alkalmával kitűnt, mennyi becses forrás lappang még ösmeretlenül. Akkor vállalkozott ő a földrajzra, *Péchy* Imre pedig a kartographiára vonatkozó adatok összegyűjtésére. Munkájával előbb *Havass* készült el. Beccses művet kaptunk, de csak töredéket: az előmunkálatok jegyzékét;

¹⁾ *Magyar földrajzi könyvtár.* A magyar birodalomról bármely nyelven, valamint magyar szerzőktől bármely földrajzi tárgyról és bármely nyelven megjelent irodalmi művek könyvészete. Idevágó irodalomtörténeti bevezetéssel. Írta és a M. T. Akadémia 1888. május 7. tartott ülésén bemutatta Dr. *Havass* Rezső tanár. A szerző sajtója. Ára 10 korona. Budapest, MDCCCXCIII. — N. 8° XVII. és 532 lap.

mert szerző 1849-en, Hunfalvy János föllépésének idején túl nem folytatta följegyzéseit.

Adatait öt főbb szakaszban közli. — Az elsőben a magyar birodalomra, a másodikban a külföldre és a magyar birodalomra közösen vonatkozó földrajzi és rokontárgyú munkákat sorolja fel; a harmadikban a külföldet tárgyaló magyar földrajzi irodalmat s a külföldről szóló idegen írók munkáira vonatkozó magyar könyvismertetéseket, a negyedikben a csíziók, naptárak stb. jegyzékét s végre az ötödikben a vegyestartalmúakat adja, többnyire azt is megjelölve, melyik könyvtárban van meg az illető munka. A bevezetésben pedig röviden összefoglalja a magyar földrajzirodalom történetét.

Az I. szakaszban legrégebb munkául Edmund és Eduárd angol hercegeknek Magyarországon 1017. tett útját említi (3. 1). Utána a jegyzetben ez áll: „*Hakluyt*, I. 9. Catalogue of the York Gate Library London. 1886. 138. 1.“ Ebből majdnem azt hihetné a laikus olvasó, hogy Hakluyt 1886-ban Catalogue-ot adott ki, holott a XVI. századbeli kitűnő geographusnak alkalmasint „*The principal navigations, voyages and discoveries of the English nation*“ czímmel először 1589-ben, utoljára 1809—12 kiadott gyűjteménye valamelyik kiadását érti. Mindjárt a 2., 3. és 4. sz. a. (Sz. Zoerárd, Gellért, Hartvik) *Marczali* Árpád-kori kútfőit említi forrásul, a helyett, hogy vagy a legjobb szövegkiadásokra, vagy a legjobb és legbővebb életírásokra — pl. Gellértnél Karácsonyira, Hartviknál Paulerre — hivatkoznék. Az 5. sz. a. Ottó freisingeni püspök átútazásánál Szamota kivonata helyett talán már mégis inkább Wilmann, Waitz, vagy legalább Fejér szövegkiadását, a 6. sz. a. a „*Status regni Hungariae 1186.*“ alatt Mangold iskolai (s így szoros értelemben nem is tudományos) oknyomozó története helyett Wenzelt, a 7. sz. a. Szent István nagyobb legendájánál Marczali helyett Mátyás Flóriánt, vagy Podhradszkyt is tudós munkához illőben lehetett volna idézni.

Ha már az első laphoz is ennyi megjegyzés fér, vagyis minden számhoz valami, szerző szorgalmának legteljesebb elismerése mellett is be kell vallanunk, hogy a bibliographiai leírás sok kívánni valót hagy fenn s hogy ebben a részben szerzőnk Szabó Károlyt inkább csak a könyv külső elrendezésében, mint szellemében követte. S ha nem említi is, legtöbb helyütt azt a benyomást kelti ez az összeállítás, hogy Szinnyi repertoriumai, Szabó Régi Magyar Könyvtára, s Payer Bibliotheca Carpaticája csak némi pótlásra szorúlhattak, hogy ezt a munkát össze lehessen állítani. A pótlások közt azonban határozottan becsesek a kéziratokra vonatkozó s az a 119 könyvtár, melyre hivatkozás történik, ösmeretlen adatokkal inkább csak ebben a tekintetben örvendeztethette meg a buzgó gyűjtőt.

Sok becses adat is elkerülte figyelmét. Szerző nem adja ugyan a szerzők alphabeticus névsorát, a mit a helynevek jegyzéke mellett sajnosan nélkülözünk, de talán mégis szabad kiindulnom az „A“ betű-

ből. Ebből kifejejtette pl. *Abdelkadirt*, ki 1591—1644. leírta Magyarország folyóit s Győr ostromát, mint szemtanú; *Adami* Trajánt, ki 1642-ben leírta a pöstyéni fürdőt; *Adami* Pált, ki 1780-ban a trencséni hévizekről írt; *Aini Alit*, kinek 1614. évi összeírása hazánk felosztására nézve fontos; *Almády* Istvánt, kinek 1687—1694. évi erdélyi és törökországi itinerariumát a M. T. Akademia adta ki; *Ambrus* kamalduli apátot, ki Aeneas Sylvius levelei közt leírta a budai kir. várat; Apáczai *Cseri* Jánost, ki Encyclopaediájában (1655.) a városok keletkezésének stb. törvényeivel is foglalkozik; *Arnold* regensburgi szerzetest, ki 1015—23. táján járt hazánkban és Sz. Emmerám életrajzához írt előszavában ezt az útját el is beszéli (L. Pertz, Monum. Germ. Script. IV. 547—8.). Viszont némely dolog helyén kívül került a földrajzi czikkek közé; pl. a Pankotáról 1807-ből említett czikk egyszerű ujdonság, az Ungar. Magazinból vett idézetek pedig többnyire csupán utalások.

Ezek a kifogások azonban csak azt jelentik, a mit szerzőnk maga is beösmerni, hogy ilyen nagy munkánál hibák és hiányok könnyen mutatkozhatnak. S régi dolog, hogy hibát találni könnyebb, mint jót állítani elő. Egészben véve minden esetre megérdemli a hatalmas kötet, hogy könyvtárak, intézetek s a földrajzirodalom barátjai megszerezzék; mert használhatják.

M—r.

Constantinides, Michael: Neoellenica, an introduction to modern Greek in the form of dialogues, containing specimens of the language from the third century b. C. to the present day, to which is added an appendix giving examples of the cyriot dialect. Translated into english in collaboration with Major-Gen. Rogers. London, Macmillan and Co., 1892. 470 lap. Ára 7 márka, 20 fillér. Constantinides munkája nem tudományos irányú, nem szolgál az új görög nyelv tudományos megvilágítására, hanem oda törekszik, hogy a mai görögök nyelvét, irodalmát, történetét, nyilvános és magán életét könnyű és élvezhető módon ismertesse: és ennek a czélnek valóban megfelel. A munka dialogus alakjában van írva, melyet egy Londonból Francia- és Olaszországon át Athenbe vezető, képzelt utazás közben egy angol egyetemi tanár és egy tudós görög folytatnak egymással. A tanárnak a mai görögökre vonatkozó, főképen nyelvi és irodalomtörténeti kérdéseire a görög tudós készséggel ad fölvilágosítást, és a görög nyelv fejlődésének megvilágítására mutatványokat olvas föl, melyeket a Kr. e. harmadik századtól kezdve napjainkig különböző görög írókból jegyzőkönyvébe kijegyzett. A könyv 16 dialogusra oszlik, melyekhez egy függelék járul cyprusi dialectusbeli mutatványokkal. Bevezetésül közölve van Philippos Joannu levele az új görög nyelvről, mely főképen az új görög irodalmi nyelv kérdésével foglalkozik és azt — nagyon helyesen — Kornas által megoldottnak tekinti, ki a korabeli nyelvet vévén alapul, azt egyrészt antik nyelvanyaggal gazdagította és nemesítette, másrészt bizonyos népies nyelvformák fölvetelével képessé tette az életre. Con-

stantinides könyve első sorban angolok számára készült, s azért a szerző Rogers közreműködésével a görög szöveg mellett mindenütt adja az angol fordítást; de általában véve ajánlható mindazoknak, kik az újjörög népről és nyelvéről bővebb tájékozottságot kívánnak maguknak szerezni.

(J.)

Schäublin Friedrich: Über den platonischen Dialog Kratylus. Basel, Reich, 1891. 95 lap, 1 márka 80 fillér. — Annál a kiváló fontosságnál fogva, mellyel Platónnak Kratylusa mint első rendszeres görög nyelvészeti munka bír, helyén valónak tartjuk megemlékezni Schäublin doktori értekezéséről, és tesszük ezt annál szívesebben, mivel mint kiváló dolgozat a Kratylusszal foglalkozó sok munka mellett is nemcsak hogy számot teszen, de több tekintetben helyesebben is világítja meg Kratylus mivoltát és tendenciáját, mint az eddigi kutatók. A Kratylusban adott etymológiák értékét igen helyesen nem a nyelvtudomány mai, hanem annak Platon korában való állása alapján itéli meg, és arra az eredményre jut, hogy Platon ebben a művében nemcsak hogy a korabeli nyelvtudomány magaslatán áll, hanem isteni geniusa ezen a téren is több oly igazságot derített föl, melyek a mai nyelvészet világításában is igazaknak ismertetnek el. Rendre veszi a Platontól adott etymológiákat és oly kimerítően és rendszeresen, a mint eddig még nem történt, tárgyalja etymologizálásának módszerét.

Az értekezés nyolcz fejezetből áll. Az elsőben (1—15. ll.) rövid bevezetés után bírálja Steinthal, H. Schmidt, Schleiermacher, Stallbaum, K. F. Hermann, Deutschle, Susemihl és Benfey nézeteit, és miután azoknak egyben-másban vagy egészben való helytelenségét kimutatja, áttér Kratylus rendszeres tárgyalására és ezzel kapcsolatban saját nézeteinek kifejtésére. A második fejezetben (16—51. ll.) összehasonlítja a Kratylusban adott etymológiákat az ókori grammatikusokéival, kiemelve Platónnak több tekintetben való fölényét ez utóbbiakkal szemben. Platónnak az etymologizálásban követett módszerét (τέχνη-jét) a következő hat pontban foglalja össze: 1. Vissza vezeti a szót oegy főnévi fogalomra (pl. ὀρέσθησ-*t* ὄρος-*ra*); 2. egy igei fgalomra (pl. ἔκτωρ-*t* ἔχω-*ra*); 3. fogalmi kapcsolatot állapít meg (pl. Διδόνους = διδοίνους = ὁ διδοὺς τὸν σῖτον); 4. valamely szót egy egész, rövid mondatból (λόγος-*ból*) magyaráz (pl. ἐκμαυτός-*t* ebből: ἐν ἐκρωτῆ ἔξεταζέμεν); 5. visszavezeti a szót egy kifejezésre (phrasisra, ῥημα-*ra*, pl. Διφιλος-*t* Διί φιλος-*ra*); 6. a szónak eredetét egy hasonlatban keresi (pl. τερπνόν szerinte ἀπὸ τῆς διὰ τῆς ψυχῆς ἔρψεως πνοῆ ἀπεικασθέν). A harmadik fejezetben (51—64.) rendszeresen ismerteti a Kratylus etymológiáiban mutatkozó hangbeli viszonyokat, és arra az eredményre jut, hogy majdnem mindazon hangbeli változások, melyeket Platon etymológiáiban elfogadni kénytelen, az ókori grammatikusoknál is előfordulnak. Ezek a következők: 1. protheticus vocalisok (pl. Ἄθηνά = ἄ θεονόα); 2. protheticus consonansok (pl. ποσειδῶν: ὁ σειῶν); 3. kezdő vocalisok elesése (pl. ἔν: ἰόν); 4. többeli vagy declinatióbeli változások által keletkező szónévi változások (pl. Ἄρης: ἄρην, πλούτων: πλοῦτος); 5.

szótaggal való szónévi rövidülés (pl. ἄστρον: ἀστραπή); 6. vocalis által való szóközépi bővülés (pl. ὄθησις: ὄσις); 7. syncope (pl. εὐφροσύνη = εὐφροσύνη); 8. consonans belecsúsztatása (pl. ἀνδρεία: ἀνρεία); 9. consonans hiánya (pl. Διόνυσος: Διδόνυσος); 10. consonans kettőzése (pl. Ἀπόλων: ἀπόλων); 11. consonans egyszerűsítése (pl. Ἄρης: ἄρην); 12. contractio és synizesis (pl. Δίφιλος: Δι φίλος); 13. vocalis változás (pl. γωνή: γονή); 14. vocalis nyújtás (pl. Ἡρα ἕρωσ-ból); 15. consonans változás (pl. Ἀπόλλων: βάλλω); 16. metathesis (pl. ψυχή: φροσύχη). A fentebbi kategóriák tárgyalása után Schäublin arra az eredményre jut, hogy van Platónnál helyes etymologia 20; félig helyes, azaz olyan, melyben a szónak legalább egyik alkatrésze helyesen van értelmezve, 6; olyan etymologia, melyhez hasonló az ókori grammatikusoknál is előfordul, 36; tréfás vagy könnyedén oda vetett 5; az eleai iskola elvei alapján adott 4; de többi etymológiái is mind elegendőképen vannak hangtanilag tárgyalva és megokolva. Az ezen fejezetben elért eredményeket megerősíti értekező a negyedikben (64—71. ll.) a többi platoni dialogusokban előforduló etymológiák fejtegetése által. Az ötödik fejezetben (71—82. ll.) síkra száll Schleiernmachernek Dümmler által is elfogadott Antisthenes-theoriája ellen, mely szerint Kratylos etymológiái komolyan nem veendőek, a mennyiben az egész dialogus Antisthenes nyelvészkedése ellen irányuló ironikus polemia. A hatodik fejezet (83—85. ll.) Benfeynek abbeli hypothesisét czáfolja, mintha Platon Kratylosában abbeli czélzatának akarna kifejezést adni, hogy ideatana alapján egy új nyelvet alkosson; a hetedik fejezetben (86—89. ll.), Steintal nézetéből indulva ki, a Kratylosban mutatkozó tréfás hangot önironiának magyarázza, a mennyiben t. i. Plato teljes komolysággal adja etymológiáit, de másrészt meg van győződve arról is, hogy nem mindig tudja eltalálni a helyeset. Végül a nyolczadik fejezetben (89—95. ll.) kiemeli Kratylosnak a nyelvtudomány szempontjából való értékét. P.

XVI. Lajos leányának fogságában írt emlékirata. XVI. Lajos és családja 1792 aug. 13-án lépett be a Temple kapuján s leánya e fogságról utóbb egy emlékiratot írt, mely 1795 jun. 9-dikével, fivére halálával végződik. Ez most a Madrid hercegnő birtokában levő eredetiből megjelent Párisban Plon-nál, ¹⁾ fényes kiadásban, Gabriel de Saint-Victor hű másolatában, a hercegnő engedélyével, „melynek bi-

¹⁾ Czíme: *Mémoire écrit par Marie-Thérèse-Charlotte de France sur la captivité des princes et princesses ses parents depuis le 10 aout 1792 jusqu'à la mort de son frère arrivée le 9 juin 1795.* Paris 1892 évszámmal. 167 l. Az eredeti kézirat egy 35 lapnyi durva papirból álló füzet. Legyen itt megerősítve, hogy az eredeti kéziratról 1805-ben Mittauban maga a hercegnő, elkérvén Chantenne asszonytól, kinek ajándékozta volt, másolatot vett, melyet némiekben módosított. Ezt kísérelőnek, Soucy asszonynak adván, ő megengedte, hogy 1823-ban kinyomják; de az akkor már Angoulême hercegnő a példányokat összevásárolván, megsemmisítette. Ezen pár megmaradt példányt utóbb Nettement, Pastoret, Bauchesne és Saint-Amant megkapván, felhasználták különböző művekben. A hiteles kézirat először most jelent meg.

zonytalan sorai még most is reszketni látszanak írójuk kis kezének remegésétől és szívének izgatott dobogásától.“ Es végtelen fájdalmat foglalnak magukban e gyermekes leírások; de nem a képzeletből mérítve, hanem valóságot adnak elé, melyeken az egykori töviskoszorú épen úgy meghagyta nyomát, mint Veronika kendőjén. . .

Midőn a királyi ház tagjai közül 1794 máj. 10-én a király nővérének, Erzsébetnek feje is lehullt, a közjóléti bizottmány a két királyi gyermekről, Mária Teréziáról és Lajosról el látszék felejtkezni, míg a figyelmet egy ily című röpírat: „*Egy pár szó két egyénről, kikre senki sem gondol, de a kikre valamikor gondolni kell,*“ föl nem hívta rájok. Erre jun. 15-én elhatározta a közjóléti bizottmány, hogy egy nőt rendel a hercegnő mellé Bocquet Chanterenre neje, Madeleine Hilaire La Rochette személyében, ki erre maga vállalkozott s ezt az állást azon áldozatokért s érdemekért nyerte meg, melyeket apja és férje tettek az államnak. Az a szeretet, melylyel az ifjú hercegnőhöz közeledett, annyira megnyerte a fogoly szívét, hogy ezóta az ő kedves *Renéte*-je lett, a mint a Renée nevet kedveskedve mondani szokta. Társaságában lassanként egész kedvességét visszanyerte. Nem sokára ezután tudtán kívül fivére is meghalt. Ezt Chanterenre asszony feladata volt tudtára adni s a Beauchesne¹⁾ megható leírása szerint így szólt:

- Hercegnő, önnek nincsenek többé rokonai.
- És fiútestvérem?
- Nincs többé fiútestvér.
- És nagynéném?
- Nincs többé nagynéne.

Ekkor a királyt vérpadra vitt convent maga kezdett alkut Ausztriával a hercegnő kiadása iránt. Azonban nem sokára okt. 26-án maga is feloszlott s midőn az elnök ezt kihirdette, valaki azt kérdezte, hány óra? Egy hang így felelt: „Az igazság órája.“ De ez az igazság már csak egy gyermeket bírt megmenteni.

Az osztrák-francia háború miatt a kiadatás alkuja Svájcban történt meg a baseli kormányzó közvetítésével, Ausztria részéről Degelmann és francia részről Bacher közt, és pedig cserében a Dumouriez által kiszolgáltatót francia foglyokért, kik közt a sors különös gúnnyaként Drouet is szerepelt, a merész postamester. A directorium a szerződést nov. 28-án fogadta el. Ekkor Soucy asszonyt rendelték kísérőjéül; a kedves Renéte nem mehetett vele, Ferencz császár kikötvén, hogy a Temple-ban vele volt nők egyike se kísérje el. Búcsúsorait hozzá ezzel végzi: „Isten önnel szép, jó, édes, kedves, vidám, nyájas, nyílt, bájos Renétem.“ Midőn végre 1795 decz. 18-án a Temple kapui kinyíltak előtte, a búcsúölelés alkalmával összegyűrt emlékiratát Renéte kezébe csúsztotta. Még az nap éjfélkor elútagzott a rendelt kísérettel s az incognito daczára mindenütt fölismertetvén egész útján

¹⁾ Louis XVII, Vol. II. 365 l.

Baselig a szeretet ezer jelével fogadták. Decz. 26-án a megbízott De-gelmann és De Gavre átvették Ferencz császár nevében a hercegnőt, a föltűnés kikerülése végett egy kis házban a Bazel és Huningue közti úton, a következő írat mellett: „Alóírt ő Felsege a császár nevében elismerem, hogy Bacher úrtól, az e tárgyban megbízott francia nagykövettől átvettem Mária-Terézia-Sarolta hercegnőt, XVI. Lajos király ő felsege leányát.“

Visszatérve az emlékiratra, ezt az érzések egyszerűsége és természetessége jellemzi, melyek a kiadói megjegyzés szerint csak annál nagyobb becsűvé kell hogy tegyék korunk ideges nemzedéke előtt. „Egy gyermek az, ki itt úgy sír, a mint egy gyermeknek sírnia kell, ki minden gyermekies reményben reménykedik, és ki midőn nem sír, mosolyog, mert nem szenved oly erősen; noha rászakadt minden elhagyatás, minden keserűség, minden veszteség. Neki is, mint anyjáról mondták, lassan és hosszasan kell kiürítnie a halált. Tűz, világosság nélkül, arra kényszerülve, hogy meztelen lábait nagyon is rövid szoknyája alá rejtse, éhségtől szenvedve fekete kenyerre mellett, ez a gyermek, ki Versailles ragyogó pompájából a Temple börtönébe bukik, nem panaszkodik, nem átkoz meg senkit.“

Börtöne falán ezt a sort hagyja, mint utolsó emléket: „Oh Uram, bocsáss meg azoknak, kik halálra vitték szülőimet.“

„Szobája falain a dísz rút forradalmi festmények. Éjeit faágyon tölti durva szalmával tömött szalmazsákon. A pókhálók által elsötétített ablakok alig engedik beszűrődni a napvilágot. Hidegtől megdermedt ujjai nem bírják megfoltozni a szegény barna selyem ruhát, mely foszlányokban csüng róla.“

„Bájos szöke hajának a felkötésére egy darab szalagja volt elveszik, egy kendő alá kell rejténie; s ha arcza visszaemlékszik a királyéra, főleg Erzsébet hercegnőére, korára nézve hallatlan komolyság ömlik el rajta.“

„Folyton szebb és szebb lesz, de mint a romokon nőtt virág és Chanterenne asszony megérkeztéig a gyermek egyedül élt. De megszokja a magányt, benne lelke megszabadul kissé a fájdalomtól s ez az egyetlen szabadulása. Sőt ez az egyedüllét néha valami jóltevő tompulásba ejti. Mozdulatlansága a test pihenése lesz. Ez elhagyottságban lelke elzárkózik, elrejtőzik: ábrándokba merülhet, melyek áttörik a börtön falait. Ekkor szabad: szeretete, emlékei, reményei e szabadságban újra fölébrednek. Mint haldokló fivére, ő is hallucinációiban édes zenét hall, melybe anyja szeretett hangja vegyül. És midőn fölébred, a fogoly gyermek jótékony álmadozásában megelé a türelmet új szenvedések elhordozására. A fájdalom lázzadásai ismeretlenek maradnak előtte...“

„Ah! de ha a Temple e tornyában, hol minden emberfölötti volt, a gyermek fogoly megnyugvása a szenvedésekkel egyenlő fokon állt, ez azért történt, mert lelke ott úgy élt, mint a Getsemane kert he-

gyén, hol az angyalok megjelentek, hogy a Mestert gyöngeségeiben fönntartsák.“ Ez a hit tartotta fenn, melyben minden reggel letérdelt s elmondta nagynénjének ugyanott írt imádságát: „Mi történik ma velem, oh Istenem, nem tudom; de tudom azt, hogy semmi olyan nem ér, a mit nem láttál és nem rendeltél volna el öröktől fogva. . . . És ez nekem elég.“ Elmondta ugyanazon a helyen, hol övéi egyenként csókkal búcsúzza mentek a vérpadra, hogy így „kezét nyújtsa, nagynénjei szép szavai szerint, az égben a megnyugvásnak.“

Az emlékirat vázlatosan, de meghatóan beszéli el a fogság részleteit, a mint lassanként megfosztatnak mindentől; míg az egész családból maga marad egyedül.

A királyt és családját a Temple-ba viszik 1792 aug. 13-án, egy hétfői napon estve 7 órakor. Velök együtt záratnak be Lamballe hercegnő, Tourzel asszony és leánya, Hüe, Chamilly, Navarre, Saint-Brice, Thibaut, Basire asszonyok, Turgy, Chrétien és Marchand s megkezdődött a fogsági élet. Aug. 20-án elvisznek mindenkit, ki nem a király családjához tartozik s a hölgyeket többé sohasem látták. A napok egy darabig meglehetősen egyformán folytak le. A király 7-kor kelt, 8-ig imádkozott, 9-ig fiával együtt öltözködött s fölmentek reggelizni a királynéhoz. Ezután 11-ig fiát tanította, ki ekkor 12-ig játszott; majd 2-ig az egész család együtt sétált a Temple kertjében, mire az ebéd jött, mely után a király és neje trictracot játsztak, ezután a király megint fiát tanította vacsoráig, mely után 11-kor mentek fekönni. A királyné közben sokat hímfzett, a király nővére pedig imádkozott, szent könyveket olvasott s böjtölt. Ezek voltak a fogság első, — boldogabb napjai.

Nem sokára Rocher lett a fogházfelügyelő, ki minden lehető apró gyötrést kigondolt s pl. este, mert a hölgyeknek az ő szobáján kellett átmenni a vacsorához, bosszantásukra már mindig ágyban feküdt. E bánás általánossá lett kivált Verdun elfoglalása után s szept. 3-án az ablakok előtt vitte el Lamballe hercegnő fejét az ujongó tömeg. Egy este a többek közt nagy volt a riadalom, azt hitték, érkeznek a poroszok; erre Rocher megfogván kardját, mond a királynak: „Ha megjönnek, megöllek.“

Majd elvették a lapokat tőlök s csak akkor adtak olvasni egyet-egyét, ha valami borzalmas hír volt benne. „Íme a jelenetek, melyeket családom naponként megért“, — mondja írózó.

Szept. 22-én kikiáltatván a republica, október elején elszednek tőlük minden íróeszközt s a királyt elszakítják családjától. Külön kapnak reggelit más nap, de a királyné nem nyúl hozzá. Erre az örök megjéjvedve, és e fájdalomtól meghatva, megengedik a király látását, de csak evés idején, ha sem halkan, sem idegen nyelven nem beszélnek. Így éltek egy darabig, a király az első emeleten fiával, a királyné a II-dikon leányával és a király nővérével. Decz. 2-dika után azonban utolsó embereiktől (Cléry és Tison) is megfosztják őket, elvesznek min-

den kést, ollót, vágóeszközt s elrendelik az ételek megköstölését. Az őrizet szigorúbb lett; 11-én elkezdődött a király pöre, s fiát a királynőhöz költöztették. Ekkor a kertí séták is megszűnnek. Decz. 16-án a király végrendeletet ír, meg levén győződve, hogy más nap kivégzik. Azonban csak újból kihallgatják s jan. 18-án ítélik el Ezt 20-án családja is megtudja s ez nap 7 óraker találkoznak utójára. „Hozzá siettünk, írja a hercegnő, s nagyon megváltozva találtuk; keservünkön sírt, de nem halála miatt.“ Elbeszélvén pörét s az érdekében tervezett fölkelést, vallásos intelmeket adott fiának; főkép szívére kötötte, hogy bocsásson meg halála okozóinak, s megáldotta mindkét gyermekét. Többet nem találkoztak, mert a király reggel nem kívánta fájdalma miatt családját újra látni. Lefejezték jan. 21-én d. e. 10 óra 10 perczkor, 39 éves és 5 hónapos korában. A család a nép örömrivallgásából értette meg, hogy a királynak vége. Halála előtt megbízta Cléryt, hogy adja át a királynénak jegyűrűjét és egy hajcsomót; de nem bocsátották be. Azonban gyászruha viselését megengedték, sőt a fogság itt szabadabb lett, míg Dumouriez szökése miatt újból meg nem szigorították.

Ekkor a szolgálatukra rendelt Tison fogságát is szigorúbbá tették s leányától elkülönítették. Ez arra vezette őt, hogy vádaskodással szabaduljon s azt mondta, hogy a királyné és sógornője levelezést folytatnak az örök némelyikének segítségével, kiket meg is nevezett. Vallomását neje is megerősítette. Ez történt ápr. 19-én. Erre 20-án este 10 óraker reggel 4 óráig nagy kutatás történt nálok; nem találtak semmit. Ezt ismételt kihallgatás követte, mire Tison neje, látván vádaskodása eredményeit, megőrült.

Jul. 3-án este 10 óraker elszakították a királynétől fiát, a convent rendeletére. „Alig hallotta meg fivérem, mond a napló, sikoltani kezdett, anyám karjaiba vetve magát, kérte, hogy ne szakítsák el. Anyámat szintén meghatotta e kegyetlen rendelet s nem akarta őt engedni, védte az örök ellen az ágyat, hol feküdt.“ „Egy óra telt el beszédben, az örök káromkodásában és fenyegetésében és mindnyájunk védekezésében és könnyeiben.“ Végre engedni kell, felöltöztetik a szegény gyereket, a királyné könnyeivel áztatja, mintha érezte volna, hogy nem látja többé s szerencsétlensége tetőpontján képzelte magát. De legalább azt hihette, hogy valami derék és becsületes ember kezébe került s kétségbeesése még növekedett, midőn megtudta, hogy Simon czipész kezeibe adták.

Ekkor már örökké zárva voltak s csak a toronyba mehettek fel levegőt szívni, hová a fiút is fölengedték. Az anya egyetlen gyönyöre volt távolról egy kis ablakon oda fölmenni látni s órákat elült az ablakocskánál, csak hogy fel- és lejövet lássa bár egy pillanatra. Auguszt. 2-án éjjel után 2 óraker a királynét is elvitték a conciergebe s megcsókolván leányát, intette, hogy legyen bátor és vigyázzon egészségére. „Én semmit sem válaszoltam, tudván jól, hogy utójára látom.“ Az

éjet ő és néne könnyek közt töltik. Így tölt el augusztus és szeptember hava; de mikor megtudták, hogy a királynét a többek közt levelezéssel is vádolják, eldobták tintájukat és írónjukat is, nehogy vizsgálat esetén ártsanak neki s valóban az örök elvették a királyné által készített himzést is, azt hívéen, hogy magicus jelek vannak rajta. Szept. 21-től fogságuk még szigorúbb lett, nem mehettek a toronyba sem, minden szolgálatól megfosztották őket, kénytelenek voltak ágyaikat magok vetni meg, szobájukat söpörni, a mi kezdetben a gyakorlatlanság miatt soká tartott. Megfosztván a legszükségesebbektől is, végre lepedőiket is elvették, nehogy leereszkejenek rajtok s megszökjenek.

Okt. 8 án kihallgatták őt magát is. Néneje, már azt hitte, hogy sohasem látja, de Chaumet biztosítá „egy jó köztársasági szavára“, hogy visszatér. A kihallgatás 3 óráig tartott délután, mire nénjét is kihallgatták, de ez csak egy órát vett rgenybe. A királyné végkihallgatása erre nem sokára megtörtént 3 napon át s mindenféle rágal-makkal illették, melyekre így felelt: „Hivatkozom az összes érző anyákra.“ A hallgatóság megindulva hallgatta. Lefejezték okt. 16-án, élt 37 évet, 11 hónapot. A fogolynók a királyné halálát nem tudták meg. „Nem hihettük a császár méltatlan eljárását, a ki megengedte, hogy rokona vérpadon vesszen el, a nélkül hogy megpróbálta volna megmenteni. Azonban mégis megtörtént, de az Ausztriai ház méltatlanságának ez utolsó jelében nem hihettünk.“ Másfél évig volt a szegény leány abban a hitben, hogy anyja él.

A két fogolynő folyton együtt maradt 1794 máj. 9-ig, mind szigorúbb és szigorúbb bánás alatt. Ekkor Erzsébet hercegnőt is a concierge-be vitték, honnan más nap törvényszék elé állítva, pár formáság után halálra ítélték. Fogolynő társait ő készítette el a halálra s a vérpadon őt hagyván utójára, mindnyájan megölelték és megcsókolták őt s áldását kérték. Meghalt 30 éves korában. Megható pár lapot szentel emlékének a hercegnő, kihez jellemre és alakra nagyon hasonlított.

Ekkor egyes-egyedül maradt, azonban azt, hogy nénjét is lefejezték, nem hitte, azt vélte, hogy csak kiküldték Franciaországból. Ekkor legalább egy nőt kért maga mellé; nem adtak. Sőt a szigorú bánás még növekedett, melyet valami tompa megadással túrt. Végre megfosztották a tüzelő anyagtól is. Egy nap meglátogatta Robespierre is, legalább azt hitte, hogy ő volt. „Hozzá ment, szemtelenül (insolement) nézett rá, megtekinté könyveit, suttogott a jelenlevőkkel s elment.“ A fogság mind ilyen maradt, míg végre thermidor 9-dike után jobb őrzőt kapott s a bánás szelidebb lett.

Ezalatt szegény fiútestvére trageodiája is lefolylt. Simon alig vette kezébe, eldobatta apjáért viselt gyászruháját, naponként énekelte vele a carmagnolt, a marseillaist s egyéb forradalmi dalokat, fején vörös sapkával, szitkozództatva isten, családjá s az aristokraták ellen; sőt utóbb Simon vallomást is tétetett vele abban a tárgyban, hogy szülei leveleztek s kényszerítette, hogy aláírja. Végre 1794 jan.

19-től Simon jobb állást nyervén, cdahagyta a fiút, a ki ettől fogva egyedül volt bezárva, csupán egy csengettyű volt hagyva neki, melyet sohasem használt. Ágyát hat hó óta nem vetették meg s maga nem bírta tenni; ellepték teljesen a poloskák és balhák; ablakait sohasem nyitották ki és soha nem tisztogattak, még ürülekei is ott maradtak s a szennyet még fokozta az, hogy természeténél fogva is rest s kevéssé tiszta volt. Estve sötétben hagyták, miért majd halálra vált a félelemtől; de sohasem kért semmit s hogy mégsem halt meg korábban, ez jó alkatára mutat. Azonban a fogolynők már is lemondtak életéről s Melchisedeknek keresztelték el maguk közt. Egyszer az örök közül egyik felszólaht e kegyetlenség ellen s azt azonnal elküldték.

Helyzete a fiúnak is jobb lett thermidor 9-dike után; új ágyat adtak neki, megmosták, de továbbra is egyedül hagyták. Ezóta gyakran kérte a fogoly leány, hogy engedjék anyjához. Egyszer tisztí öves urak látogatták meg, kiktől ugyanazt kérte s ezek azt mondták, minek akar elmenni, hiszen elég jól volt ott.

— Igen, uram, felelé egyiknek, az ember elég jól volna a helyre nézve, de rosszul szívére nézve, mert az szomorú, ha anyját valaki két év óta nem látta és nem tud róla semmit.“

Ezek azt felelték, hogy nem tehetnek róla, de tűrjön s bízzék a francziák jóságában és igazságszeretetében.

— Nem feleltem semmit, teszi hozzá. (Je ne répondis rien).

Novemberben a fiú őrizetét Gominra bízták; ettől fogva helyzete jobb; a derék ember gondját viselte, magához levitte s órákat töltött vele. Ismét fölengedték a toronyba, járásra akarták szoktatni, de későn, mert térdei nagyon föl voltak dagadva s testileg, lelkileg naponként jobban hanyatlott. Meghalt jun. 9-én d. u. 3 óraker 10 éves és 2 hónapos korában. „Sok esze volt, teszi hozzá, de fogsága nagyon megrontotta s ha megél is, félni lehetett volna, hogy együgyü marad.“

A napló e sorral végződik: „Bizonyítom, hogy ez az emlékirat igaz.“

A szegény királyleány, Madame Royale, a mint születésekor elnevezték, 1778 decz. 19-én született. Midőn e világra szóló csapások érték s e naplóját írta, 14—15 éves volt. Bécsbe menvén, Ferencz császár egy osztrák herczeghez akarta nőül adni, ha Alsatia-t és Lorraine-t kapja hozományúl; de nagybátyjai nem egyeztek bele. Ekkor nagybátyja, Angoulême herczeg, a későbbi XVIII. Lajos öcsce vette nőül 1799-ben Mitauban. Több évi nyugtalan élet után 1806-tól Napoleon bukásáig békében élt Angliában a Hartwell kastélyban, majd követte XVIII. Lajost és férjét Franciaországba, hol nagy kitüntetéssel fogadták ez új Antigonet, mint XVIII. Lajos hívta. A 100 napuralom alatt bámulatos tevékenységet fejtett ki, mire Napoleon ezt mondta: „Ez az asszony az egyetlen férfi a Bourbonok közt.“ Azonban menekülnie kellett Napoleon bukása után megint visszatért; de bárha ezt a jeligét választotta: „*Union et oublié*“, feledni nem bírt,

és boldog nem tudott lenni. Harmadszor is meg kellett érnie családjá bukását 1830-ban, midőn férjével Scotiába menekült. Innen légváltotatás végett újra a szárazföldre, Bécsbe, onnan Prágába költözött s e harmadik száműzetésében halt meg 1852-ben, Frohdorfsban, Chambord gróf, unokaöccse birtokán, a nélkül, hogy valaha boldog lehetett volna. E naplójának fő érdeke nem az új adatokban, főkép az előadás egyszerűségében, naivságában van. Oly tulajdon, melyet ismertetésben visszaadni nagyon nehéz.

Ferenzi Z.

Különfélék.

A spanyol egyetemek költségvetése. Spanyolország pénzügyei válságos állapotban vannak, s e miatt kénytelen némely kormányzati ágban a költségeket leszállítani. Minthogy a haderő és tengérszet rovatát nem bánthatja, a közoktatásügy tétéleit nyirbálja meg; pedig a spanyol senatus egyik tagjának mult évben mondott sz. vai szerint, ez az ország kevesebbet költ közoktatásra, mint Európa bármely országa, Törökországot sem véve ki. 1843-ban $3\frac{1}{2}$ peseta volt az évi budget, 1886-ban 6 millió, ekkor már a közoktatási miniszter nagyban kezdte emelni, s 1890—91-ben 12.780,518 pesetára vitte most azonban 1893-ra le kellett szállítani 11,8 millióra.

A költség megtakarítások egy része az elemi oktatásügyre esik, másik az egyetemekre, melyeknek számát redukálni lehet. 1845-ben az ország 40 egyetemet törvénnyel 10-re szállították, s ez a 10 egyetem 17 millió lakosra nem is fölötte sok. Németországnak 49.476,476 lélekre van 21 egyeteme; Ausztriának 41.231,342 lakosra 10 egyetem; Franciaországnak 38.243,192 lakosra 15; Belgiumban 6.147,041 lakosra 4; Hollandiában 4.564,565 lakosra 4; Svájcban 2.917,745 lakosra 7; Olaszországban 30.158,408 lakosra 21; Görögországban 2.180,208 lakosra 1; Portugalban 4.703,178 lakosra 1; Svédországban 4.784,675 lakosra 2; Norvégiában 1.999,776 lakosra 1; Dániában 2.187,189 lakosra 1; Oroszországban 114.873,008 lakosra 9. Közép számban $1\frac{1}{2}$ —2 millió lakosra esik egy egyetem. Ehez képest a tiz egyetem nem is sok Spanyolországnak, csak jobban kellene elosztódásukat a tartományokhoz arányosítani; mert míg a madridi egyetem kerületébe 6 tartomány esik, a valladolidiba 7, addig Oviedonak csak 2 tartományból áll a kerülete.

Az egyetemek népessége a következő:

Barcelona	2478 tanuló	73 tanárral
Granada	1634	62

Madrid	5149	tanuló	123	tanárral
Oviedo	551	„	22	„
Salamanka	804	„	29	„
Santiago	1050	„	53	„
Saragossa	1020	„	54	„
Sevilla	1650	„	53	„
Valencia	1076	„	46	„
Valladolid	1299	„	46	„

Összesen 16,711 tanuló 560 tanárral.

E táblázatból kitetszik, hogy közép számban egy spanyol egyetemre 1,671 tanuló esik 56 tanárral. Ez a szám kiállja a versenyt Európa más országaival. Németországban 1367 tanuló esik 113 tanárra; Ausztriában 1768 tanuló 147 tanárra; Svájcban 330 tanuló 62 tanárra; Olaszországban 785 tanuló 47 tanárra; Belgiumban 1,147 tanuló 47 tanárra. E részben tehát Spanyolország nem takarékoskodhatik.

Egyetemi taneszközök dolgában szintén nem lehet szó leszállításról, hiszen — Manuel Torres Campos, granadai egyetemi tanár adatai szerint — az egyetemek könyvtárai szármalmas állapotban vannak. Látszólag gazdagok, de újkori könyvük alig van, még pedig azért, mert javadalmazásuk nevetségesen csekély; az orvosi, természettudományi, gyógyszerészeti szakiskolák szintén szegények a tudományos kutatás eszközei dolgában.

A tanárok javadalmazása nincs arányban sem a felső oktatás méltóságával, sem az újkori élet szükségleteivel. Ma midőn Edinburg uémely tanszékének évi javadalma 50 ezer forint, Cambridgeben 12 ezer frt, a német egyetemi tanároké 6—12 $\frac{1}{2}$ ezer frt, Jassyban 4 $\frac{1}{2}$ ezer frt, Zürichben 3 $\frac{1}{2}$ ezer frt: ezekkel szemben a spanyol tanárok főjövédelme a beíratkozásokból és vizsgálatokból volt; de a közoktatási miniszter jóformán megtizedelte e jövédelmet az államkincstár javára. Ma átlag egy tanár 3 $\frac{1}{2}$ ezer francot (1500 frt) kap; az öt legidősebb tanár 10 ezer francot a vidéken és 11 ezret Madridban, de ezek a szerencsések a tanári testületnek csak 11 $\frac{0}{10}$ -át teszik.

Természetes, hogy ily körülmények közt rendkívül lehangoló hatású volt az az 1892. január 30-ki törvény, mely felhatalmazta a minisztereket, hogy tárczáikban a legnagyobb megtakarításokat és levonásokat eszközöljenek, legkivált a közoktatásügy körében. (fl.)

Az olasz egyetemek népessége. Említettük volt előbbi közleményünkben, hogy az olasz egyetemek némelyikét (17-ből 6-ot) a kormány, népesség hiánya miatt, meg akarja szüntetni. Ime most közölhetjük az összes állami és magán egyetemek népességét 189 $\frac{1}{2}$ -ben: Bolognában volt . . . 1300 rendes, 23 rkivüli, összesen 1323 tanuló.

Cagliariban	158	„	6	„	„	164	„
Cataniában	604	„	8	„	„	612	„
Genuában	955	„	—	„	„	955	„
**Macirátában	136	„	20	„	„	156	„

Messinában . . .	328	rendes,	17	rkívüli,	összesen	345	tanuló.
Modenában . . .	335	"	2	"	"	337	"
Nápolyban . . .	4592	"	149	"	"	4741	"
Paduában . . .	1312	"	18	"	"	1330	"
Palermóban . . .	1138	"	34	"	"	1172	"
Parmában . . .	302	"	4	"	"	306	"
Paviában . . .	1117	"	6	"	"	1123	"
Pisában . . .	686	"	11	"	"	697	"
Rómában . . .	1484	"	51	"	"	1535	"
*Sassariban . . .	120	"	1	"	"	121	"
*Sienában . . .	204	"	16	"	"	220	"
Turinban . . .	1977	"	36	"	"	2013	"

E 17 állami egyetemen van összesen 17150 tanuló.

A következő magán egyetemeken van (a *-gal jelzettek csonkák):

*Camerinóban . . .	93	rendes,	7	magán,	összesen	100	tanuló.
Ferrarában . . .	68	"	8	"	"	76	"
*Parusában . . .	181	"	14	"	"	195	"
*Urbinoiban . . .	63	"	4	"	"	67	"

Összesen 405 (+33) 438; tehát a kétféle egyetemeken mindössze 17,588 tanuló; kik a facultások szerint következőleg oszlottak meg: Jog 5008 rendes, 178 magán, összesen 5186 tanuló.

Orvostan és sebészet 6017 rendes, 83 magán, összesen 6100 tanuló.

Mathesis és természettudományok 1098 rendes, 40 magán, összesen 1938 tanuló.

Philosophia 864 rendes, 57 magán, összesen 921 tanuló.

Gyógyszerészet 1468 rendes, 21 magán, összesen 1489 tanuló.

Állatgyógyászat 166 rendes, 2 magán, összesen 168 tanuló.

Jegyzőség, procuratorság 347 rendes, 17 magán, összesen 364 tanuló.

Mezőgazdaság (Pisában) 70 rendes, 435 magán. Főösszeg 17,588 tanuló.

Van még Olaszországnak néhány felső technikai intézete, közel két ezer tanulóval, melyeknek volt a népessége 1891—92 telén:

A florenczi főiskola (Institute superiori) 420 rendes, 10 magán, összesen 430 tanulóval.

A milánói irodalmi és természettudományi akadémia 46+3, összesen 49 tanulóval.

A milánói technikai főiskola 380 rendes, és 2 magán, összesen 382 tanulóval.

A bolognai mérnöki iskola 149 rendes tanulóval.

A nápolyi " " 209 " "

A római " " 98 " 3 m. összesen 101 tanulóval.

A turini " " 371 " tanulóval.

A " állatgyógyászati iskola 46 r., 9 m., összesen 55 tanulóval.

A milánói " " 58 rendes tanulóval.

A nápolyi " " 130 " "

Mindössze 1907 rendes, 27 magán, együtt 1933 tanuló volt.

E szerint az olasz egyetemek, főiskolák és szakiskolák népessége. (a theol. seminariuumokat ide nem számítva) 1892-ben 19,733 főre ment, mely az előbbi évhez képest 419 főnyi szaporodást mutat. (F. L)

Nádudvari Péter életrajzához. A XVII-ik század végén és a mult század elején működött egyik jeles erdélyi református egyházi szónok íróról, kinek nyolczvannégy prédikációját *Szathmári Pap Zsigmond* adta ki (Kolozsvárt 1771), néhány, eddig ismeretlen és eléggé érdekes adatot találtam abban a testes anekdota-gyűjteményben, mely kéziratban »*N.-enyedi Heraklitus és Demokritus*« czim alatt az *Erdélyi Muzéum Egylet* kéziratárának tulajdonát képezi.

E gyűjtemény írója, a mult század elején élt ev. ref. pap, előrebocsátja Nádudvariról szóló följegyzéseinél, hogy ő a saját editora, Szathmári Pap Zsigmond előtt is ismeretlen volt. (Ezt egyébiránt maga Szathmári is panaszolja. N. szónoklatainak előszavában). Nádudvarit az említett följegyzések írója 1716. vagy 1717-ben *Keresden* látta, a Bethlen László gróf nagypompájú temetésén. Vala pedig — ugymond — igen szép termetes, középtermetű, kedves tekintetes ábrázatú, őszibe elegyedni kezdett szakállú, vidám, ékes és hathatós jó nagy s eleven beszédű ember. Más nagy halottak felett is gyakran vala actor. Majd néhány tréfás megjegyzés után, mely Nádudvari jó kedélyére vonatkozik, így folytatja: »Mint Szigethi Istvántól hallottam, (Nádudvari) ifjú legény s deák korában a Bethlen Sámuel udvarában lakott s a mint tudom, György, Ádám, Sámuel és Imre grófoknak volt ephorusa, sőt az akadémiáról való lejövetele után is ideig ott volt udvari pap.« Később szászvárosi lelkész lett s mint ilyen „ritkán prédikál vala, szerencséje volt az ecclesiának, ha egy hónapban egyszer prédikáltott és végre nem is menván föl a prédikáló székbén, okúl vetvén feje szédelgését, hanem alatt vala egy kis prédikáló széke, de az igaz azonban, hogy a mikor prédikál vala, mindenkor jól elkészült s nem sültelen prédikációkat mond vala, habari hamis jegyzésekkel Bardocz Pál módra és az ilyen jól elkészült munkáit némely értelmes diákoeskáknak ki is adja vala, de olyanoknak nevezetesen, a kik templombeli szolgálatját betöltik vala, mint cselekedik Fogarasi Mátéval is s ugyan egyikén ez úton akadának ama nyomtatásban lévő praedicationak némelyikére.«

A szászvárosi jövedelemnek — folytatja tovább a följegyzés írója — felével megelégedett, a felét adta a városnak, hogy a más felét szépen behordatnák, administrálnák, de Nádudvarinak másunnan sok kárpótlódott, mert sokszor hívták prédikálni, mint igen hires concionátort. Nádudvarinak Gergely nevű fia maradt, ez még iskolás korában igen szép író, „de tanulni nem akaró ifiatska“ vala. Tanult Enyeden, Kolozsvárott is és néhai attyjáért igen tekintettek reá, de fíjú korában meghalt s holmi elkövetett tréfáin kívül, melyet az anekdoták írója föl is sorol, egyebe nem maradt, hanem *Bod Péternek* nem keveset használt holmi káptalanbeli írások közlésével.

(Gy. F.)

Repertorium.

a) *Könyvek, füzetek.*

Alvinczy Sándor: A francia társadalom. Budapest, 1893. 8° 214 l.

Ballagi Géza: Zemplénmegye. Budapest, 1893. 8° 78 l.

Bernát István: Változások küszöbén. Sociál-politikai tanulmányok. Budapest, 1893. 8° 138 l.

Csontos János: Két modenai Corvin-codex története. Budapest, 1893. 8° 68 l. 2 autotypiai műmelléklettel

D'Elseaure Dezső: Budavár ostroma 1849 május 4—21-ig. Budapest, 1893. nagy 8° 32 l.

Dolencz József: Az anyakönyvek államosítása, tekintettel a törvényhozás feladataira. Budapest, 1893. 8° 71 l

Emlékbeszédek a Magya^r Tud. Akadémia elhunyt tagjai fölött. Szerkeszti a főttkár. VII. kötet. 8 szám. *Mihálkovics Géza* dr. Emlékbeszéd *Lenhossék József* dr. fölött. Budapest, 1893. 8° 38 l. 1 arczkép.

Emlékkönyv. (Az első Kárpát-estély.) Kiadja az Erdélyi Kárpát-Egyesület Kolozsmegyei osztálya. Kolozsvár, 1893. 8° 44 l.

Érkönyre A Felső-Magyarországi múzeum-egylet tizenmegyedik. — Szerkeszti dr. *Stóhr Antal*. Kassa, 1892. 8° 105 l.

Gerecze Péter dr.: A pécsi székesegyház. Különös tekintettel falfestményeire. 34 képpel és XXI tábl. Budapest, 1893. 4° 282 l.

Halász Ignác: Svéd lapp nyelv V. Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplnogi egyh. kerületéből. Magyarra fordítva és jegyz. ellátva. Bpest, 1893. nagy 8° VIII, 332 l.

Kálmány Lajos: Világunk alakulása nyelvahagyományainkban. Mithologiai tanulmány. Szeged, 1893. 8° 74 l.

Koncz Ákos: Egri egyházmegyei papok az irodalom terén. Eger, 1892. 8° XII, 262 l.

Közlemények. Kiadja a miskolci tanügyi kör. Miskolcz, 1893. 8° 210 l.

Magyar Könyvszemle. Közrebocsátja a m.-nemzeti múzeum könyvtára. XVI. évf. 1891. Budapest, 8° 336, 162 l.

Márki Sándor: Amerika és a magyarság. Budapest, 1893. 8° 46 l.

Michelet: D' Arc Johanna. Ford. De Gerando Antonina Kolozsvár, 1893. 8° 214 l.

Naplói (Az 1844-ik évi országgyűlési tárgyalások) a papi javokról. Szerk. és kiadja *Kovács Ferencz*. Budapest, 1893. 8° 131 l.

Petrik Géza: A Néptanítók Lapja 1868—1892. évi folyamainak repertoriuma. Budapest, 1893. 8° 274 l.

Ribbeck Ottó: A római költészet története. III. köt. A császárkor költészet. Ford. *Katona Lajos*, Budapest, 1893. 8° 552 l.

Riedl Frigyes: Arany János 2-ik kiadás. Budapest, 1893. 8° 318 l. 1 fénynyomattal.

Szász Károly: A protestáns egyház viszonya a társadalmi kérdésekhez. Budapest. 1893. 8° 23 l.

Széchy Károly: A pannóniai ének. Budapest, 1893 8° 156 l.

Zelliger Lajos: Egyházi írók csarnoka. Az Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága. Nagyszombat, 1893. r. 8° 580 l.

b) Folyóiratok.

Akademiai Értesítő. Május. Jelentés a M. Tud.-Akadémia munkásságáról 1892-ben. A M. Tud.-Akadémia jegyzőkönyvei az 1893. ápril havi üléseiről. Jelentés a pályázatok eldöntéséről. Jelentés az akadémiai választásokról. A M. T. A. jutalomtételei. A M. T. A. könyvkiadó vállalatában megjelent művek teljes jegyzéke.

Budapesti Szemle. Május. Than Károly: Egy magyar hadvezér mint chemikus. Zichy Antal: Gróf Széchenyi István irodalmi munkásságáról. Reményi Antal: New-Orleans bevétele Farraguttól. A Dalok könyve Heinetől magyarul. *Értesítő*. Június. Tóth Lőrincz: Gróf Batthyány Kázmér és Emlékiratai. Lukács György: Az olasz községi rendszer. Hedenstjérna Alfréd: Képek a svéd-életből. (I—III.) Heinrich Gusztáv: Heine családi levelei. *Értesítő*.

Egyetemes Philologiai Közöny. Május. Brassai Sámuel: Plutarchos egészségügyi cikkét, s egy pár mást illető nyelvészeti észrevételek. Balassa József: Arany János, mint nyelvész. Vári Rezső: Ad Lucani codices Estenses. Petz Gedeon: Ujabb német irodalomtörténet. Hazai irodalom. Philologiai program-értekezések. Vegyesek. Könyvészet.

Közgazdasági és Közigazgatási Szemle. Május. Dr. Jekelfalussy József: Emlékbeszéd Keleti Károly fölött. Dr. Ráth Zoltán: Népünk korviszonyai és halál-ozási statisztikánk. IV. közl. Közgazdasági havi krónika. Irodalmi szemle. Statisztikai értesítő. Könyvszemle.

Magyar Nyelvőr. Május. Szónagyarázatok (Fazék, fazok, borda.) Schneider Vazul: A szenvedő igealakokkal való mondatszerkesztésről. Színnyei József: A magyar nyelvbe átvett oláh szavak. Steuer János: Csiki székelység. Zolnai Gyula: Tájpszó tarlózat. Helyreigazítások. Magyarizatok. (Zapona. A „lesz” mint segédige. Póce. A megjavított Bajza.) Kérdések és feleletek (Helyes-e a fennyedén szó? Magyar eredetűek-e a -- jó — ügy és — va végű folyó nevek? Sok lúd disznót győz-e vagy farkast? A Duna „beállt-e” vagy „befagyott”? „Kecskömét? Énűkös?) Mikó Pál: Nyílt levél a Magyar Nyelvőr szerkesztőjéhez. Népnyelvhasználmányok. (Hermann Antal: Párbeszéd. Csapodi István: Fejér Adorján. Istvánffy Gyula: Tájpszók.)

Századok. Május. Fraknói Vilmos: A dömösi conflictus V. Miklós pápa és Hunyady János kormányzó közt. Karácsonyi János: Trencsényi Csák Máté vándorsága. Bárczay Viktor: A régi magyar konyháról. Történeti Irodalom. Tárca: A milleniumi kiállítás. Illésy János: Egy érdekelt tört. a XVI. századból. Maudgold Lajos: Repertorium. Hivatalos rovat.

Összeállította: GYALUI FARKAS.

Szakosztályi Értesítő.

Szakosztályunk május hó 20-dikán fölolvasó ülést tartott, a melyben *Szamosi János* elnökölt és a titkár vitte a jegyzői tiszteket. Jelen voltak a szakosztály tagjai közül: *Ferenczi Zoltán*, *Márki Sándor*, *Szádeczky Lajos*, *Imre Lajos*, *Farkas Lajos*, *Fazakas József*, *Zoványi Jenő*, *Eisler Mátyás*.

Ferenczi Zoltán fölolvasta *XVI. Lajos* leányának fogságában írt emlékiratairól szóló ismertetését, a melyet a jelen füzetben közlünk.

Szádeczky Lajos indítványozza, hogy a Szakosztály hívja föl a Múzeum-Egylet figyelmét az átalakítandó *Báthory-házban* található műemlékekre, a melyeket még lehetne szerezni az egyesület régiségtára számára. A szakosztály az indítványt egyhangúlag elfogadja.

A zárt ülésben *Veress Endre* ajánlatára *Jármay József* és *Kardoson Béla* kolozsvári egyetemi hallgatók tagokul megválasztattak.
